کاردانەوەی ئەنفال لە ئەدەبدا (شیعر- چیرۆك - ڕۆمان)
(لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەیی شیکارییە)

پ . د . محەمەد ئەحمەد سەعید
بەشی کوردی، کۆلێجی زمان
زانکۆی سلێمانی

پ . ی . مەهدی فاتیح عومەر
بەشی کوردی کۆلێجی پەروەردە و زانستە سروشتییەکان، زانکۆی چەرموو، خوێندکاری دکتۆرا، بەشی کوردی، کۆلێجی زمان، زانکۆی سلێمانی

الملخص

حاولنا في هذه الدراسة المعنونة (أثر الأنفال في الأدب) توضيح وضع الأدب الكوردي واستعداده للعمل على مأساة الأنفال. فأن هذا البحث يتناول الموضوع بصورة عامة ولايسعى الى تقييم جميع الالوان الأدبية كالشعر والقصة والرواية التي ظهرت فيها إشارات إلى الأنفال وتضمينات من مآسيها. وكما أن الدراسة لاتدّعي سعيها إلى تناول أولئك الأدباء والكتّاب الذين وظفوا مأساة الأنفال في أعمالهم.

يتألف البحث من قسمين. فالقسم الأول والذي يأتي تحت عنوان (الأنفال والحالة المهيمنة للأدب الكوردي) فيتناول الميزات الاساسية للادب الكوردي مع القاء نظرة ناقدة. والقسم الثاني المعنون (الأنفال والأدب: تعريف بطبيعة العلاقة بينهما) فيقوم بتسليط الضوء على نوعية تلك الآثار والتضمينات الخاصة بالأنفال في النصوص الأدبية الكوردية.

وفي الخاتمة، فان الهدف الذي اجتهد الباحث لنيله ألا وهو (نقد لسوء تضمين وسوء استخدام حادثة ومأساة الأنفال في الأدب الكوردي، سعيا منه لبلورة نوع من العلاقة المقبولة بين الأدب والأنفال. ويتذيل البحث بقائمة من المصادر.

Summary

In the his paper، The Implications of Al-Anfal in Literature، the researcher attempts to shed light on the status of Kurdish literature and its readiness to approach the tragedy caused by this event—Al-Anfal. The study investigates this topic in a general way and does not tend to evaluate all literary genres –poetry، short story، and novel- that have reflected this tragedy nor does it claim approaching the poets or writers who dealt with it in their literary products .

The paper is made up of two sections. The first section، Anfal and the Dominant Status of Kurdish Literature، highlights the main characteristics of Kurdish literature، but with a light critical

review. In the second section، Anfal and Literature: Identifying the nature of their relationship، the researcher tackles the types of implication of Anfal and its use in Kurdish literary texts.

In the conclusion، the aim that the study has worked to fulfill has been attained. The paper has actually aimed at criticizing the odd the implications of Anfal and misusing this tragic event، and tried to create a sound relationship between literature and Anfal. Also، the study ends with a list of the references used and an abstract in both Arabic and English.

پێشەکی

ئەدەبی کوردی بە هەموو بەشە سەرەکییەکانییەوە ڕەنگدانەوەی خۆشی و ناخۆشی، ئازار و پێکەنین، پرسە گرنگ و کێشە وجوودییەکانی مرۆڤی کورد بووە، بە پێی توانای مەعریفی و تێگەییشتن لە ئەدەب و هێزی بەکارهێنانی چەمك و میتۆد و ڕێبازە ئەدەبییەکان و ئاگاداربوون لە داهێنان و کارە ئەدەبییەکانی دونیا، هەروەها بە پێی ئاستی کەوتنە ژێر کاریگەریی ئەو دۆخانەوە و چۆنێتیی وەرگرتن و تێکەڵاوبوون و خۆنوێکردنەوەی لە بەر تەوژمی ئەدەبی سەردەم یان ڕاستتر ئەو برە لە ئەدەبی سەردەم کە پێی ئاشنا بووە، ئەم ڕەنگدانەوەیە و چۆنێتی و ئاستی دەرکەوتوە و لە ناو ئەم ئەدەبەدا خۆشی و ناخۆشی، ئازار و پێکەنین، ڕووداو و پرسە گرنگ و کێشە وجوودییەکانی مرۆڤی کورد دەرکەوتووون، بۆیە پێش ئەوەی بزانین ئەم ڕەنگدانەوانە چۆن بوون و ئەم پرسانە چۆن لە ئەدەبدا بەکار هێنراون، سەرەتا پێویستە بزانین ئاستی ئەم ئەدەبە و تواناییەکانی بۆ تێگەییشتن لە ئەدەبی دونیا و داهێنان چۆن بووە، هەروەها چ تێگەییشتنێك لە هۆشیاریی تاکی کورددا بەرانبەر ڕووداو و کارەسات و پرس و کێشەکانی مرۆڤی کورد هەبووە و هەیە، ئینجا لێکۆڵینەوە لە ڕەنگدانەوەی ئەو پرس و کارەساتانە لە ناو ئەدەبدا بکەین.

لەم باسەدا (کاردانەوەی ئەنفال لە ئەدەبدا) نامانەوێت یەك یەك ئەو لاپەڕانەی ئەدەب (شیعر، چیرۆك و ڕۆمان) هەڵبدەینەوە و توێژینەوەیان لە سەر بکەین، ئەگەر چی لە چەند شوێنێکدا بە پێی پێویست هەندێ جار ئاماژەی خێرایان بۆ دەکەین، بەڵام بە گشتی دەمانەوێت دۆخی ئەدەبی کوردی و ئامادەیی بۆ کارکردن لەسەر تراژیدیای ئەنفال نیشان بدەین.بێگومان کە باس لە دۆخی ئەدەبی کوردی دەکەین، مەبەستمان لە وێنەیەکی گشتی و سیمایەکی دیار و زاڵی ئەو ئەدەبەیە و ناکرێت بۆچوون و بڕیارەکانمان بە ڕەهایی لێك بدرێنەوە، چونکە دەکرێت لە ناو ئەم ڕووبەرە فراوانەدا تێکستی ئەدەبی هەبێت نەکەوێتە ژێر ئەم لێکدانەوە و بۆچوونانەوە، بەڵام وەك گوتمان ئێمە لەم

باسەدا تەنها بە شێوەیەکی گشتی قسە دەکەین، نەك یەکیەك هەڵسەنگاندنی هەموو ئەو کارە ئەدەبی (شیعر، چیرۆك و ڕۆمان)یانە، کە تراژیدیای ئەنفال تێیاندا ڕەنگی داوەتەوە، یان ڕاستتر بە شێوەیەك لە شێوەکان ئەنفال تێیاندا بەکار هێنراوە، یاخود ئەدیب و نووسەران ویستوویانە بە تێکستی ئەدەبی کار لە تراژیدیای ئەنفالدا بکەن.

لەم لێکۆڵینەوەیەدا، لە سەر دوو ئاست کار دەکەین، هەریەکەیشیان بەشێکی بۆ تەرخان دەکەین، واتە لێکۆڵینەوەکەمان بەم جۆرە دەکەین بە دوو بەشەوە:

بەشی یەکەم: ئەنفال و دۆخی زاڵی ئەدەبی کوردی.

بەشی دوەم: ئەنفال و ئەدەب: دیاریکردنی جۆری پێوەندی.

سەرەنجامیش دەمانەوێت وەڵامی ئەو پرسیارە بدەینەوە، کە دۆخی زاڵی ئەدەبی کوردی چۆنە و چۆن دەیەوێت کار لە تراژیدیای ئەنفالدا بکات؟ یاخود ئایا هەر لە بنەڕەتدا تەندروستە ئەدەب کار لە ئەنفالدا بکات و تێکستی تایبەتی بۆ بەرهەم بهێنێت، یان پێویستە و دەبوو ئەدەبی کوردی لە ژێر کاریگەریی ئەنفالدا خۆی پێناسە بکاتەوە و تێکستەکانی بەرهەم بهێنێت.

بواری لێکۆڵینەوەکە:

زەمینەی ئەم لێکۆڵینەوە یە زیاتر واتاییە تاوەکوو ئەوەی بەرجەستە بێت، واتە کاتێك باسی ئەنفال و دۆخی زاڵی ئەدەبی کوردی دەکەین، پتر لە ئاست تێگەییشتنماندا بۆ ئەو دۆخە کار دەکەین، بۆیە بواری ئەم لێکۆڵینەوەیە تیۆرییە و ڕووکارێکی گشتیی ئەدەبی کوردی دەردەخەین و پێگە و قورسایی لە ئاست تراژیدیای ئەنفال و جۆری کاریگەری و کاردانەوە و ڕەنگدانەوەکانی شی دەکەینەوە، هەروەها بواری لێکۆڵینەوەکە لە دەستنیشانکردنی پێوەندیی ئەدەب و ئەنفال هەر بریتییە لە بوارێکی وێنا و ئەندێشە و بیرکردنەوەی جیاواز، بەم پێیەیش جۆری پێوەندیی ئەدەبی کوردی و ئەنفال دەستنیشان دەکەین.

هۆکاری هەڵبژاردنی بابەت و ناونیشان:

دەتوانین بە چەند خاڵێك ئاماژە بۆ هۆکارەکانی پشت هەڵبژاردنی بابەت و ناونیشان بکەین، کە بێ گومان پێوەندییەکی توندوتۆڵیان پێکەوە هەیە، لەم توێژینەوەیەدا ناونیشان، ناونیشانێکی ڕەمزی نییە، واتە بە سومبول، ئاماژە بۆ بابەتێك یان ناوەرۆکی بابەتەکە نەکراوە، بەڵکوو ڕاستەوخۆ بابەت و ناونیشان گوزارشت لە یەکتری دەکەن، کە ئەم خاڵانە وەك هۆکاری هەڵبژاردنیان دیاری دەکەین:

١- بۆچی زۆربەی نووسەران و شاعیران سوورن لە سەر ئەوەی تێکستی ئەدەبی لە سەر بابەتی ئەنفال بەرهەم بهێنن، یان بە هەر جۆرێك بێت دەیانەوێت ئەنفال لە تێکستێك یان چەند تێکستێکدا دەربکەوێت و ڕەنگ بداتەوە.

٢- ئەنفال وەك تراژیدیایەك بابەتێکی هەستیارە، بۆیە دەبێت بە هەستیارییەوە مامەڵەی لەگەڵ بکرێت و پێویستە بە دروستی بزانرێت لە ئەدەبدا چۆن دەردەکەوێتەوە و چۆن کاری لەگەڵ دەکرێت، چونکە وەك دەبینین و لە توێژینەوەکەیشدا بۆمان ڕوون دەبێتەوە، زۆر جار ئەم دەرکەوتنەی ئەنفال لە ئەدەبدا کاریگەرییەکی نێگەتیفیی دەبێت.

٣- هۆکاری گرینگ لەم توێژینەوەیەدا ئەوەیە، ئەدەبی کوردی لە ئاوێنەدا خۆی ببینێت و دۆخی خۆی هەڵبسەنگێنێت و پاشان گوزارشت لە ئەنفال یان هەر تراژیدیایەکی تر بکات، چونکە ئەگەر خۆی گیرۆدەی کۆمەڵێك قەیران و گرفت و ناتەواوی ببێت، بێ گومان ئەو کات بە خۆدانیان لە تراژیدیاکان، دۆخی تراژیدیاکان خراپتر دەکەن.

ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە:

هەڵسەنگاندنی هەموو ئەو کار و تێکستە ئەدەبییانەی لە سەر بابەت و تراژیدیای ئەنفال بەرهەم هاتوون و قسەکردنی گشتییانە لە سەر تێکڕای ئەو بەکارهێنان و هێنانە ئارایەی ئەنفال وەك ڕووداو و تراژیدیا لە پانتاییی ئەدەبی کوردیدا، بێ گومان بە پشتبەستن بەو بەڵگەنەویستەی کە هێشتا تراژیدیای ئەنفال زۆر لەوە قورستر و مەرگەساترە کە بەو شێوە و بەو پێگەیەوە لە ناو ئەدەبی کوردیدا دەربکەوێت و تەنانەت ئەو وێنە سادە و ساکارەی ئەم تراژیدیایە لە ناو ئەدەبی کوردیدا هەیەتی، ئەو تایبەتمەندییە بە لێکۆلێنەوەکەمان دەبەخشێت، کە لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەییی شیکاری بێت و ئەو دەرەنجامانەی دەمانەوێت لەم لێکۆڵینەوەیەدا پێیان بگەین، ئەوە هەڵدەگرن کە ئەم ڕێبازە بگرینە بەر.

گرفتی لێکۆڵینەوەکە:

ئەوەی بۆ ئەم توێژینەوەیە کێشەیە و وەك ناتەواوییەك دەردەکەوێت، ئەوەیە کە بە هۆی کەمیی بوار و سنورداریی پانتاییی نووسینەوە، ناتوانین زۆر لە لایەنی تیۆری دەربچین و بیرکردنەوە و ڕەخنەکان بە نموونەی ئەدەبی دەوڵەمەند بکەین و ئەو تێکستانە یان بەشێك لەو تێکستانە وەك

بەڵگە وەربگرین، هەروەها خاڵێکی تریش کە گرفتە لەم لێکۆڵینەوەیەدا ئەوەیە، لەم باسەدا زیاتر بە شێوەیەکی گشتی دۆخی ئەدەبی کوردی هەڵدەسەنگێنین و هەر بە شێوەیەکی گشتییش ئاستەکانی پێوەندیی ئەم ئەدەبە لەگەڵ تراژیدیای ئەنفالدا دیاری دەکەین، بۆیە هەر کارێکی ناوازە یان هەر تێکستێکی خەسڵەتجیاواز، بۆ خۆی درزێك دەخاتە نێو بۆچوونەکانمانەوە و ڕەنگە لەگەڵ ئەو دەرەنجامانەی ئەم توێژینەوەیەدا نەیەتەوە، ئەو بۆچوونانەی ئێرەیان بە سەردا نەسەپێنرێت.

پێکهاتەی لێکۆڵینەوەکە:

وەك سەرەتا ئاماژەمان بۆ کرد، ئەم توێژینەوەیە بۆ دوو بەش پۆلێن کراوە، لە بەشی یەکەمدا، لە ژێر ناونیشانی (ئەنفال و دۆخی زاڵی ئەدەبی کوردی) تایبەتمەندییە سەرەکییە دیارەکانی ئەدەبی کوردی دیاری دەکەین و نیگایەکی ڕەخنەییی تێ دەگرین، لە بەشی دوەمیشدا لە ژێر ناوی (ئەنفال و ئەدەب: دیاریکردنی جۆری پێوەندی) باس لەو جۆرانەی ڕەنگدانەوە و بەکارهێنانی ئەنفال لە ناو تێکستی ئەدەبیی کوردیدا دەکەین، بەم هۆیەیشەوە جۆری پێوەندیی ئەدەبی کوردی و تراژیدیای ئەنفال دیاری دەکەین.

ئومێدەوارین لەم لێکۆڵینەوەیەدا (کاردانەوەی ئەنفال لە ئەدەب دا) ئەو ئامانجەی کە بۆی تێکۆشاوین، کە بریتییە لە (ڕەخنەگرتن لە هەڵە ڕەنگدانەوە و بەکارهێنانی ڕووداو و بابەتی تراژیدیای ئەنفال لە ئەدەبی کوردیدا، لەپێناو دروستکردنی جۆرێك پێوەندیی دروست لە نێوان ئەدەب و ئەنفالدا) پێی بگەین.

بەشی یەکەم

ئەنفال و دۆخی زاڵی ئەدەبی کوردی

سەرەتا لەو پرسیارەوە دەست پێ دەکەین، بۆچی ئەدیبان (شاعیران، چیرۆکنووس و ڕۆماننووسان) سوورن لە سەر ئەوەی تێکست بۆ تراژیدیای ئەنفال بەرهەم بهێنن؟ بۆچی کردوویانەتە مەرج لە سەر خۆیان، کە دەبێت هەریەکەیان یان زۆربەیان، بە تێکستێك (شیعر، چیرۆك و ڕۆمان) یان زیاتر، بەشداریی لە یادکردنەوەکانی ئەنفالدا بکەن، یان خۆیان بخەنە ڕیزی ئەوانەی کە وەفایان بۆ ئەنفال و قوربانییان هەبووە و پێیان وایە ئەرکی سەرشانی خۆیان بە جێ هێناوە و قەرزێکی ویژدانی و مرۆیی و نەتەوەییان لە سەر شان بووە و بەو کارە ئەدەبییانە ئەو واجیبەیان

جێبەجێ کردوە و ئەو قەرزەیان داوەتەوە. شێرکۆ بێکەس جارێك لە بۆنەیەکدا دەنووسێت: (لێرەدا من ڕووی دەمم لە چیرۆکنووسە بەهرەدارە بەتواناکانمانە، ئەوە پازدە ساڵە کارەساتی هۆلۆکۆستی کورد "ئەنفال"، دۆزەخی ئەم دونیا، ڕووی داوە. لەو ئەنفالەوە مێژووی ئێمە بوو بە مێژوویەکی تر. ئەنفال مرۆڤی کوردی گەیاندە سەحرای عەدەمی بەر لە قیامەت! ئەم قیامەتەی ئەنفال، تا ئەمڕۆ لە ناو چیرۆکی کوردیدا چیی کردووە؟! چیی بۆ نووسراوە؟! بەڕاستی ئەمەیش هەر کارەساتە، چیرۆکنووسانی میللەتی ئەنفال، چیرۆکیان بۆ ئەنفال نەبێت!)[1] ئەمە هەر شێرکۆ بێکەس نییە، بەڵکوو زۆر نووسەر و ئەدیب و هونەرمەند و سیاسی و کەسانی تایبەتمەند لە کایە زانستی و مرۆییەکانی تر و تەنانەت خەڵکانی تریش کە کاریان بە سەر هیچ کایەیەکی نووسین و پسپۆڕییەوە نییە، لە پاڵ کارەساتی ئەنفالدا، نەبوونی چیرۆك یان هەر نووسین و کارێکی ئەدەبی و هونەریی تر بۆ ئەنفال بە کارەساتێکی تر دەزانێت سەرەڕای قورسیی تراژیدیایەکە خۆی، ئەمەیش گلەییی ڕاستەوخۆ و لە هەمان کاتدا پاڵنەرە بۆ نووسەران تاوەکوو تێکستی ئەدەبی لە سەر ئەنفال بەرهەم بهێنن، بێگومان ئەم گلەیی و پاڵنەرەیش سەرەنجام بەرەو ئەوە دەڕوات، نووسەران خۆیان بخەنە دۆخێکی پێویستی و ناچاری و تەنانەت ئیجبارییەوە و لە ڕووی دەروونییەوە گوشارێکیان لە سەر بێت، کە هەر دەبێت لە سەر تراژیدیای ئەنفال بە هەر جۆر و ئاستێك بێت، تێکستی ئەدەبییان هەبێت.

یەکێك لەو هۆکارانەی باسمان کرد، کە وای کردوە زۆربەی ئەدیبانی کورد، تێکستی کوردیی تایبەت بە ئەنفال دابنێن، ئاسوودەکردنی ویژدانی خۆیانە، پێیان وایە بە تێکستێکی ئەدەبی دەتوانن ویژدانی مرۆڤانەی خۆیان ئاسوودە بکەن و بێ هەستی شەرمەزاری بژین و چیتر لە ئاست ئەو تراژیدیایەدا خۆیان بە کەمتەرخەم نەزانن، ئەوان بەمە وای دادەنێن، ئەرکی سەرشانی خۆیان جێبەجێ کردووە، بەڵام پێویستە بپرسین: ئاسوودەنەبوونی ویژدان لە بەرانبەر تراژیدیادا لە کوێوە دێت؟ هەر لەبەر ئەوەی تراژیدیایەك ڕووی داوە و ئێمە ئەرکمانە شتێکی بۆ بکەین و بەرهەمێکی پێشکەش بکەین؟ ئایا هەر بەڕاستی بە نووسینی تێکستێك ویژدان ئاسوودە دەبێت، یان ئاسوودەبوونی ویژدان بۆ خۆی چییە و چۆنە؟

١- شێرکۆ بێکەس: چەند پەیڤێك دەربارەی چیرۆکی کوردی، گۆڤاری ئاینده، ژمارە ٤٩، سلێمانی، ٢٠٠٣، لاپەڕە ٢٣.

فەیلەسووفی ناسراوی ئەڵمانی مارتن هایدگەر (١٨٨٩-١٩٧٦) لە کتێبی (بوون و کات)دا دەنووسێت: (ویستی ئاسوودەبوونی ویژدان، ویستی نەبوونی ویژدانە.)[١] لەم بۆچوونەی هایدگەرەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، ئەوانەی بە شێوەیەك لە شێوەکان هەوڵی ئاسوودەکردنی ویژدانیان دەدەن، بۆ ئەوەی ئیتر بێ کێشە و خەم و مەراق بژین و سەیری تراژیدیاکان بکەن و چێژیش لە خۆشییەکانی ژیان و وەڵامدانەوەی ئارەزووەکانیان ببینن، یان ئەوانەی بە کاری ئەدەبی و هونەری و چالاکی و هەڵوێستی تر دەیانەوێت ویژدانی بیماری خۆیان سارێژ بکەن، لە ڕاستیدا وەك ئەوەی لە ڕووکەشدا دەیانەوێت ڕوو نادات، یان ئەم کارانە بە شێوەیەکی نائاگاییانەیش بێ دەرئەنجامی تر دەخەنەوە، کە بەم هۆیەوە و لە ڕێگەی ئەم کارە ئەدەبی و هونەری و چالاکی و هەڵوێستانەوە، هەستیاریی ویژدانی خۆیان دەسڕنەوە و چیتر هەست بە خەم و ناڕەحەتی ناکەن، خۆپاککردنەوە و هێورکردنەوەی خەم و ئازاری مرۆڤ بە تێکست و هەڵوێست و کاردانەوەی ڕۆژانە و یادکردنەوە و کاری نمایشی، لە ڕاستیدا شێوەیەکی تری هەوڵدانە بۆ خەم نەخواردن و چاوداخستن لە ئاست تراژیدیاکان و خۆلادان لە هەستی ڕاستەقینەی بەرپرسیارێتی و ئەمە تەنها ڕێگەیەکە بۆ ئەوەی ئەو ڕووداوەی پێی دەڵێن تراژیدی و ناخهەژێن، لە کاریگەریی بکەوێت و بەو هۆیانەوە ناخی هەژێنراویان خەفە و هێور ببێتەوە، لەم بارەیەوە فەیلەسووفی قوتابخانەی فرانکفۆرت، هێربەرت مارکۆزە (١٨٩٨-١٩٧٩) دەنووسێت: (ویژدانی ئاسوودە، هەرگیز هەست بە گوناە ناکات و وای بۆ دەچێت هەڵسەنگاندنی ئەو لەم بارودۆخەدا تەواو دروست و بێ کێشەیە.)[٢] لەم ڕوانگانەوە ئەوانەی بە شێوازی جۆراوجۆر وەك هەڵوێستوەرگرتن لە ئاست تراژیدیاکاندا، دەیانەوێت ویژدانی خۆیان ئاسوودە بکەن و بە دروشمی ڕۆژانە و هەڵوێست و کاردانەوەی خێرا و نمایشی ئەم هەستەی خۆیان لە ناڕەحەتی و ژان دەپارێزن، لە بنەڕەتدا ئەوە هەر ئەوەیە یان وا دەکات، ویژدانی خۆیان نەهێڵن و چیتر خۆیان لە قەرەی ئازاری ویژدانی خۆیان نەدەن و دەروون و ناخی خۆیان ئارام و سارێژ بکەن، بەم کارە ئەوەی دەیکەن بریتییە لەوەی هەستی لێپرسراوێتی لە خۆیاندا نەهێڵن، نەچنە ژێر باری کێشەی وجوودی و فیکری و گۆڕینی دونیابینیی خۆیان، نووسەران و هونەرمەندانیش بە هۆی

١- مارتین هایدگر، هستی و زمان، ترجمه سیاوش جمادی، (ویراست دوم) تهران: انتشارات ققنوس، ١٣٨٩. ص ٣٤٤.

٢- هیربرت مارکوز، انسان تك ساحتی، ترجمه دکتور محسین مؤیدی، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، ١٣٦٢، ص١٢٥.

ئەوەی پێشکەشی دەکەن، وەك مارکۆزە پێی وایە، هەرگیز هەست بە گوناه ناکەن و وای بۆ دەچن هەڵسەنگاندنی ئەوان و کار و بیرکردنەوەی ئەوان لەم بارودۆخەدا و لە ئاست ئەو تراژیدیایەدا تەواو دروست و بێ کێشەیە و لەوەیش پتر تەنانەت شوێنی ڕێز و ستاییشە، بۆیە هەر لە بنەمادا نووسینی تێکستی ئەدەبی (شیعر، چیرۆك، ڕۆمان یان هەر تێکستێکی تر) کاری هونەری (موزیك و گۆرانی، شێوەکاری، سینەما، شانۆ، دراما، فیلمی جۆراوجۆر...هتد) و هەڵوێستی ڕۆژانە و کار و کاردانەوە و چالاکیی هەمەچەشنی تر، بۆ خۆلادان لە ئازاری ویژدان نیین، بۆ ئەوە نیین وەك قەرزێکی مرۆیی بێنە هەژمار و دانەوەیان وەك فەرز سەیر بکرێت، بەڵکوو ئەگەر شتێك هەبێت بە ناوی ئازاری ویژدان و قەرزی مرۆیی، پێویستە سەرلەنوێ پێناسەی مرۆڤ بکاتەوە و ببێتە هۆی ئەوەی جارێکی تر دەستکاریی دونیابینیی مرۆڤ بکات و لە ژێر ڕۆشنایی و کاریگەریی ئەو ئازاری ویژدان و ئەرکە مرۆییەدا، دیدگاکانی بۆ سەرجەمی ژیان و بوون دابڕێژێتەوە، نەك تەنها تێکستێکی ئەدەبی یان هەڵوێست و کاردانەوەی ڕۆژانە و یادکردنەوە و کاری نمایشی مرۆڤ خۆی لەو ئازاری ویژدانە خاڵی بکاتەوە و جارێکی تر وەك ئەوەی هیچ نەبووبێت، درێژە بە دونیابینی و بۆچوون و بیرکردنەوەکانی پێشووی بدات.

لە لایەکی ترەوە لە بارەی ویژدانەوە، فیدۆر دۆستۆفسکی (١٨٢١-١٨٨١)ی ڕۆماننووسی جیهانی دەنووسێت: (من هەمیشە ئازاری ویژدانم هەیە، بەڵام ڕەنگە شەرمەزاریی هەمیشەیی ویژدان سەرچاوەیەکی ترسناك بێت بۆ چێژ.)[١] ئەمەیش ئەوە دەگەیەنێت، یان لەم بۆچوونەوە ئەوە تێ دەگەین، کە زۆر جار، هەستی شەرمەزاری و ئازاری ویژدان مرۆڤ وا لێ بکات، وەك سەرچاوەیەك بۆ چێژ بەکاری بهێنێت، واتە تراژیدیا و کارەسات و ڕووداوی دڵتەزێن بکاتە کاڵایەك بۆ بەرهەمەکانی و بیانخاتە خزمەتی خۆی، بەوەی کە هەمیشە بۆ ناو و ناوبانگی خۆی بەکاریان بهێنێ و بیانکاتە کەرەستەیەك بۆ کار و چالاکیی خۆی، بەمەیش ئەو پرسەی کە سەرچاوەی هەستی شەرمەزارییە و تێدا وای دەردەخات بە هۆیەوە هەست بە ئازاری ویژدان دەکات، وەك کاڵا دەخاتە بەر دەستی ڕاگەیاندن و بازاڕ و هۆکارەکانی تری پێوەندی، بەمەیش هێزی مەعنەوی و قورساییی مرۆیی ئەو پرسە، ئیتر کارەسات یان تراژیدیا یان هەر بابەتێکی تر بێت، بەتەواوی یان تا ئاستێکی زۆر لە

١- فيدور دوستوفسكي... المذكرات قبو، ترجة: أحمد الويزى، الطبعه الاولى، الناشر: المركز الثقافى العربى بيروت، ٢٠١٤.. ص ٢٢٥.

هەست و ویژدانی خەڵکی تری دەسڕڕێتەوە و دەیکاتە بابەتێکی سواو و کاڵایەك کە شاییستەی کۆنبوون و فڕێدانە. کورتەی مەبەست لێرەدا ئەوەیە، کاری ئەدەبی و هونەری یان هەر چالاکی و کار و کاردانەوەیەکی تر کە بۆ تراژیدیاکان دەکرێن و بەرهەم دەهێنرێن، لە ئاست تراژیدیادا بۆ کەمکردنەوەی ئازاری ویژدان نیین، بۆ هەڵوێست و کاری قەرزدانەوە و ئەرکی یەکسانیی هەموانیش نیین، بۆ ئەوە نیین هەر یەك لە ئاست خۆیەوە بەکاریان بهێنێت و بڵێت منیش کارم بۆ کردوە... بە باوەڕێکی پتەوەوە دەڵێین کار بۆ تراژیدیا ناکرێت، بەڵکوو تراژیدیا کار لە سەر دونیابینی و خەون و بیرکردنەوەی مرۆڤ دەکات. ئەوەی وەک ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگر پێویستە لێرەدا ئاماژەی بۆ بکەین ئەوەیە، مەرج نییە شاعیرێك لە شیعرێکدا باس لە ئەنفال بکات، بەڵام مەرجە ئەنفال کار لە تێگەییشتنی شاعیر بکات بۆ مرۆڤ و بوون، مەرج نییە هەر دەبێت نووسەرێك، لە چیرۆکێکدا یان لە ڕۆمانێکدا باس لە ئەنفال بکات، یان وردەکاریی ڕووداوەکە بگێڕێتەوە، بەڵام مەرجە لە کۆی دونیابینی و کار و بەرهەمەکانی ئەو نووسەرەدا بە ڕاستەوخۆ بێت یان ناڕاستەوخۆ کاریگەریی ئەنفال ببینینەوە و بەم هۆیەیشەوە لە ڕێگەی ڕەهەند و کاریگەری و لێکەوتەکانی تراژیدیاوە، دیدی ئەو نووسەرە بۆ پرسە وجوودییەکانی مرۆڤ گۆڕانکاریی بە سەردا بێت، لێرەوە پێویستە تێ بگەین، هەڵەیە بۆ ئەوە بگەڕێین، ئەنفال چ ڕەنگدانەوەیەکی لە ئەدەبی کوردیدا هەیە و بۆ ئەمەیش تەنها بۆ ئەو تێکستانە بگەڕێین کە وشەی ئەنفالیان بە شێوەی جیاجیا بەکار هێناوە، تەنها ئەمە پێوەر بێت بۆ ڕەنگدانەوەی ئەنفال یان تراژیدیا لە ئەدەبدا، بەڵکوو پێویستە ئەنفال زمان و خەیاڵ و بیرکردنەوەی ئەدیب و نووسەر و شاعیر لە سەر مرۆڤ (جەلاد و قوربانی) و تاوان بگۆڕێت، ڕەنگدانەوە و کاریگەریی وجوودی و قووڵ و مەعنەوی بێت و سێبەری بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ یان ڕاستەوخۆ بە سەر هەموو تێکستێکییەوە هەبێت، نەك تەنها بکرێتە کەرەستە بۆ بەرهەمهێنانی تێکستێك یان چەند تێکستێك و بەس. لێرەوە بە شێوەیەکی خێرایش بێت بە سەر وەڵامێك بۆ ئەو پرسیارانەی سەرەتادا دەکەوین (ئاسوودەنەبوونی ویژدان لە بەرانبەر تراژیدیادا لە کوێوە دێت؟) لەوێوە دێت کە وا دەزانرێت، تراژیدیا تەنها کەرەستەیەکە بۆ کاری ئەدەبی و هونەری و چالاکیی مەدەنی و کەلتووری و سیاسی، وا دەزانرێت هەر دەبێت بە بەرهەمێك یان زیاتر تەعبیری لێ بکرێت و باس بکرێت، ئەم دیدە لەوێوە دێت کە نازانرێت، تراژیدیا کار لە دونیابینی و بیرکردنەوەی مرۆڤ بۆ ژیان و بوون دەکات، نەك تەنها بابەتێکی ناخهەژێن، لە بەرانبەر تراژیدیا و ئەو ڕووداوەی ڕووی داوە،

مرۆڤ بە تایبەت نووسەر بە جۆرێکی تر سەیری دونیا و دیاردە و ڕووداوەکان دەکات، بۆچوون و بڕیار و هەڵسەنگاندنەکانی لە ژێر کاریگەریی ئەو تراژیدیایەدا دادەڕێژێتەوە. بە شێوەیەکی زۆرلەخۆکردن و ناچاری، ئەرکی نووسەر و ئەدیب و هونەرمەند و ئەوانی تر نییە کە زۆر لە خۆیان بکەن هەر دەبێت بەرهەمیان هەبێت و وەك خۆیان دەڵێن، شتێك بۆ ئەو ڕووداوە بکەن و بە هەر شێوەیەك بێت یادی بکەنەوە و بەرهەمێکی پێشکەش بکەن، بەڵکوو پێویستە نووسەر و هونەرمەند و هەر چالاکێکی تری سیاسی و کەلتووری و کۆمەڵایەتی، ویژدان و ڕەفتار و تێڕامانەکانی کاریگەریی ئەم تراژیدیایەی لە سەر بێت و لە کۆی کار و بەرهەم و چالاکیی ڕەنگ بدەنەوە.

ئایا هەر بەڕاستی بە نووسینی تێکستێك بۆ ڕووداوی ئەنفال یان هەر تراژیدیایەکی تر ویژدان ئاسوودە دەبێت؟ بێگومان نەخێر، چونکە لە بناغەوە کارکردن لە ناو تراژیدیادا بۆ ئاسوودەکردنی ویژدان نییە، بەڵکوو بۆ دەرخستنی ویژدانی نائارامی خودە، بۆ ئەوە نییە ناخی نائارامی پێ هێور بکەینەوە، بەڵکوو بۆ ئەوەیە بەردەوام گوزارشت لە گڕی ناخ بکات و بە گەشی بهێڵرێتەوە، ئاسوودەبوونی ویژدان، یاخوود ڕاستتر ویژدانی دروست لە ئاست تراژیدیادا هەر ویژدانی نائارامە.

پێویستە بەر لەوەی باس لە ڕەنگدانەوەی ئەنفال لە ئەدەبی کوردیدا بکەین، دەبێت بزانین دۆخی ئەو ئەدەبە چییە و چۆنە، یان لانی کەم بزانین دۆخی زاڵی ئەو ئەدەبە چییە و چۆنە، چونکە ئەگەر ئەو ئەدەبە خۆی خاوەنی کۆمەڵێك قەیران و خەوش و ناتەواوی بێت، بێگومان ڕەنگدانەوەی تراژیدیاکانیش هەر بە ئاقارێکی خراپدا دەڕۆن و بە شێوەیەکی ناتەندروست ئەو کاریگەرییانە لە ناو تێکستی ئەدەبیدا دەبینینەوە، هەروەها دوای ئەوە دەمانەوێت دەستنیشانی ئاستەکانی کارکردن بە تراژیدیا، بە تایبەت بەکارهێنانی ئەنفال لە ناو تێکستی ئەدەبیدا بکەین.

بۆ دەستنیشانکردنی دۆخی زاڵی ئەدەبی کوردی، چەند سیمایەکی گشتی باس دەکەین و پاشان سیما تایبەتییەکانی هەر بەشێك لە (شیعر، چیرۆك و ڕۆمان) دەخەینە بەر تیشکی هەڵسەنگاندن.

سیمای گشتیی دۆخی ئەدەبی کوردی:

دەتوانین لێرەدا بە چەند خاڵێك ئاماژە بۆ ئەم سیمایانە بکەین و بە کورتی لێیانەوە بدوێین:

١- دیدی ئەدەبی کوردی بۆ تراژیدیا بەگشتی و ئەنفال و هەڵەبجە بە تایبەتی دیدێکی میتافیزیکی و عیرفانییە، بەردەوام گلەییە لە چارەنووس و فرمێسك هەڵڕشتنە بۆ واقیعی حاڵ و گەردوون و

هاوار و هەندێك جار گلەیی و ڕاز بۆ خودا، ئەم جۆرە دیدە بۆ تراژیـدیا، جـۆرێکە لە پەراوێـزکەوتن و دابـڕان، ئەوەی دەدوێـت هەمیشـە بریـنـدارە و لە گیـانەڵڵادایە، دوا جـار بە ڕاژەنینـی ئازارەکـانی و جوانکردنی برینەکانی و چیرۆکی وەهمیی سەرکەوتن، دەیەوێت زامەکانی خۆی ساڕێژ بکات. سیمای ئەم ئەدەبە سیمایەکی عیرفانییە، بـۆیە بەردەوام لە ئاسـت تراژیـدیا و تەنـانەت زۆر کێشـە و ئـازاری بچوکی تایبەتیشدا سیفەتی تـاك و بێکەسـی دەدات بە خـۆی و لەم ڕێـیەوە تایبەتمەنـدی و تـاکێتیی خودامان بیر دەخاتەوە، ئەمە جگە لەوەی سیسـتمی زاراوەیـی و زمـانی و ئەندێشـە و بیرکـردنەوەی عیرفانی هەمیشە لە ئەدەبی کوردیـدا دەردەکەوێـتەوە، ئەویـش نەك لە کۆنـدا، بەوەی کە ئەمـڕۆیش دەردەکەون و تەنانەت وەك ئەدەبی دونیایی خۆیان دەنوێنن.

عیرفـان لە کەلتـووری کوردیـدا هەمیشـە جـێگەی سـتاییش بـووە، بەڵام لە ڕاسـتیدا کـاریگەریی نێگەتیفـی زۆری بە سـەر ئەم کەلتـوورەوە هەبـووە: أ- شـاردنەوەی بـرین بە ستاییشـی فـووتێکراوی ڕۆمانسییانە. ب- خۆخواردنەوە و گۆشەگیری. پ- دانەوە دواوەی جەستە و توانەوە لە "گشت"دا، لە کاریگەرییە دیارە نێگەتیفییەکانی عیرفانن لە کەلتـووری کوردیـدا. بێگومـان لە هەنـدێ شـوێندا ئەوە فەرامـۆش نـاکەین کە عیرفـان پرسـی وجـوودی و گەردوونیـی وروووژانـدوە و جۆرێـك لە پرسـیار و گومانی تەنانەت ئازایانە و مەترسیداری خوڵقانـدوە و وەك ئەدەبێکـی ڕادیکـاڵ دەرکەتـوە، بەڵام ئەو دەنگانە تا ڕادەیەك لە ئەدەبی کوردی زۆر نیین، ئەگەر زۆریش بن، خەسێنراون و تەفسیر و تەئویلی زۆر نەکراون و درێژ نەکراونەتەوە.

٢- بڕوای ئەدەبی زاڵی کوردی بریتییە لە داهاتنی دونیایەکی ناخۆش و شێواو و بێوەفا، ژیانێك کە هـیچ نرخێکـی نیـیە، ئەگەر چـی هەوڵ دەدات ئەم دونیـا تەنها بە کەرەسـتەکانی ئیشـکردنی خـۆی تێکستی جوان و سەرنجڕاکێشی لێ دروست بکات، کە دوا جار ئەم دیـدە دەبێـتە هـۆی بەهێزکردنـی پایەکانی هەر ئەو دونیایەی خۆی ڕەخنەی لێی هەیە، چونکە ئەو تەنها دەیەوێت بیکاتە بابەت بۆ ناو و سەنگی خۆی، بۆیە نایەوێت ئەو جیهانە بگۆڕێت و هەوڵی گۆڕانکارییش نادات، بەهێزیی ئەم دیدە دوا جار هەژموونی بە سەر فیکر و سیاسەتیشدا داوە و هێنـدەی تـر کـاریگەرییە خراپەکـانی قـورس بوون. کارەکتەرەکانی ئەم ئەدەبە خۆپەرستن، کەسێتیی تایبەتیـان تووشـی داڕمـان بـووە و گرێـی دەروونییـان هەیە، کە دەیشـیانەوێت بـیکەنە کێشـەی گشـتی، هەرگیـز نایەنەوێـت بـۆ زەمیـنە

ڕاستەقینەکانی ئەو گرێ دەروونی و ڕۆحییانە بگەڕێنەوە و هەمیشە لە واقیع ڕادەکەن و بۆ ئەمەیش بیانووی جۆراوجۆریان هەیە.

٣- ئەم ئەدەبە ئەدەبێکە یاخی نییە لە نۆرم و سیستمی باو، بەڵام هەستی نالێپرسراوێتی وەك جۆرێك لە یاخیبوون دەفرۆشێتەوە، خۆی وا پیشان دەدات کە باوەڕی بە هیچ نییە، بەڵام هەموو واقیعی باو و سیستمی باڵادەست و تەنانەت مۆد و ڕیکلامی ڕاگەیاندنیشی قەبووڵ کردووە، بۆیە بەردەوام لە پارادۆکس و لێکدژیدا دەژی و ئەوەی بە نووسین ڕای دەگەیەنێت، لەگەڵیدا بە کردەوە و واقیعی دژیەتی، ئەوەی لە سەر کاغەز باوەڕی پێیەتی، لە ژیانی ڕۆژانەی و بە پراکتیك پێچەوانەی هەڵسوکەوت دەکات.

٤- ئەم ئەدەبە لە بریی ئەوەی گومان و پرسیار لای خوێنەر و وەرگر بورووژێنن و جیهانی مەنگ و وەستاوی بشڵەقێنن، کەچی هەستی ئاسوودەیی لا دروست دەکەن و بەرەو ئەوەی دەبەن چێژ لە شکست و گرێ دەروونییەکانی وەربگرێت و پێیانەوە ئالوودە بێت، بۆیە لە بریی هۆشیاریی بە ڕووی دونیادا هەستی خۆخواردنەوە و گۆشەگیریی تێدا دروست دەکەن، هەرچەند سیاسەت و سیستمی دەسەڵاتدار برەوی پێ دەدات، بەڵام لای وەرگر و خوێنەر هەستی ڕق و بێزهاتنەوەی لە سیاسەت لا دروست دەکات.

٥- تایبەتمەندییەکی تری ئەدەبی کوردی ئەوەیە کە زیاتر تەعبیرکردنە لە واقیع نەك دروستکردنەوەی واقیعێکی نوێ، گەڕانەوەیە بۆ دواوە لە پێناو گوزارشتکردن لەوەی ڕووی داوە و تێپەڕیوە نەك تێپەڕینی زەمەنی ئێستا لە پێناو گەییشتن بە داهاتوویەکی ڕوون، بۆیە ئەدەبی کوردی زۆرتر ئایدیۆلۆژییە تا یۆتۆپی، ئەو یۆتۆپیایەیش بە دی دەکرێت، زۆرتر لە خەیاڵ و وڕێنە و نابەرپرسارێتیدا دەمێنێتەوە و ناکرێتە مۆدێلێك بۆ هۆشیاریی کۆمەڵایەتی و هۆشیاریی تاك، بۆیە تێبینی دەکەین، کەسانێکیش دەتوانن ببنە ئەدیبی کورد، شیعر بنووسن و چیرۆك و ڕۆمان بڵاو بکەنەوە کە هیچ باگراوەند و پێشینەیەکی فیکری و مەعریفییان نەبێت، لە فەلسەفەدا کۆڵ بن، لە پێشکەوتنی زانست بێ ئاگا بن، چونکە تێکستی ئەدەبی لەم دۆخەدا بێ فیکر هەنگاو دەنێت، تێکستی ئەدەبی بێ فیکر تەنها دەتوانێت وێنەی شتەکان بگرێت، بێگومان وێنەیەکی تەڵخیش، ئەوەی ڕووی داوە دەیگێڕێتەوە، وەك ئاوێنە دونیا پیشان دەداتەوە بێ ئەوەی شتێکی زیاتر و

بۆچوونێکی نوێی بۆ زیاد بکات، تەنها تەعبیرە بە ئاستی جیاجیا و وێنەی جۆراوجۆرەوە، ئەمەیش ئەوە دەگەیەنێت، لەم جۆرە کارە ئەدەبییانەدا تەنها کار بە زمان دەکرێت، زمانیش وەك فەیلەسووفی فەرەنسی جۆرج باتای (١٨٩٧-١٩٦٢) دەڵێت، لە ساتەوەختی داهێنانیدا، داڕووخانیش دەقەومێنێت. واتە زمان ئەو ڕۆڵەیش دەبینێت، کە هەمیشە لە شتێك ئاگادارمان دەکاتەوە هاوکات لە شتێکی تر خافڵگیرمان دەکات، کەشێك بۆ شاعیر دەخوڵقێنێت، تا ڕووبەڕێکی تری تێدا بکوژێت.[1]

سیما تایبەتییەکانی بەشەکانی ئەدەبی کوردی:

هەر یەك لە ژانرەکان (شیعر، چیرۆك و ڕۆمان) بێجگە لە سیما هاوبەشەکانیان چەند سیمایەکی تایبەتیشیان هەیە کە وا لێرەدا پەنجە بۆ گرنگترین خاڵیان ڕادەکێشین:

أ-شیعر: شیعر چەند تایبەتمەندییەکی جیای دەکاتەوە، لەوانە:

١- بە بۆچوونی میخایل باختین زمانی شیعر، مەنەلۆجە، شاعیر زمان بەسەر خۆیدا دادەخات و لەگەڵ خۆی دەدوێت و دەنگی شاعیر گوزارشتە لە تاك، ئەمە لە کاتێکدا زمانی چیرۆك و ڕۆمان دیالۆگە و فرەدەنگی لە تێکستدا دروست دەبێت،[2] ئەو مەنەلۆجەی کە تاکی شاعیری کورد بەرهەمی دەهێنێت، لە ستراکتۆرێکەوە دێت، کە مێژووی کورد لە سەر ئاستی جەماوەرەوە بەرهەمی هێناوە و کاری لە تەواوی کۆمەڵگا کردووە و ڕەنگدانەوەی لە سەر تاکی کوردیش هەبووە، ئەویش بنەمای شکست و کەوتنە سیاسی و ڕۆحییەکان بووە، بۆیە ئەم مەنەلۆجە تەعبیر بووە لە شکست و نەیتوانیوە دەستکاریی واقیع بکات، یان بەو پێیە شیعر ڕەگەزێکی چالاکە بۆ بەرهەمهێنانی حەقیقەت، بێگومان شیعری کوردی بەدەگمەن نەبێت، نەیتوانیوە ئەو کارە بکات. نموونەی ئەم جۆرە شیعرە، شێرکۆ بێکەس دەنووسێت:

(ئەوەتەی کۆچ هەیە کۆچ ئەکەم
ئەوەتەی گڕ هەیە ئەسوتێم.
ئەوەتەی ئاو هەیە ئەخنکێم.

١- جورج باتای یناظر المرکیز دو ساد عن "الادب والشرّ": ترجمە وتقدیم محمد عید إبراهیم http://nomene.blogspot.com/٢٠١٤/٠١/blog-post_٤.htm.

٢- بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: میخایل باختین، شعری دوستویفسکی، ترجمە، الدکتور جمیل نصیف التکریتی، مراجعە الدکتورە جیاه شرارە، الطبعە الاولی، بغداد، الدار البیضاء، ١٩٨٦، ص٩٩-١٠٩.

ئەوەتەی تیغ هەیە قوربانیم.

ئەوەتەی خاك هەیە بێ خاکم.

ئەوەتەی شاخ هەیە من تلۆر دەبمەوە و

ئەوەتەی دار هەیە لێی ئەدرێم!

من لە پێش مووساوە ئاوارەم

پێش مەسیح من خاچم.

پێش قورەیش من زیندە بە چاڵ و

پێش حسەین من سەری بڕاوم!)[1]

٢- شیعر وەك بەرهەمهێنەری ئیستاتیکا بە فۆڕم و ڕیتم و خەیاڵ و وێنە شیعرییەکانییەوە بەرگری لە جوانی دەکات و ناسکی و دلڕفێنی و هەستبزوێنی سیفەتی دیاری شیعرن، بەڵام هەندێ جار بە تایبەت لە ئاست تراژیدیا و ڕووداوە ناخۆش و دڵتەزێنەکان، ئەگەر بە هۆشیاری و فیکرێکی قووڵەوە ئەمە بەکار نەهێنرێت، ئەنجامی نێگەتیف و پێچەوانە دەخەنەوە، چونکە تراژیدیا و ڕووداوە ناخۆش و دڵتەزێنەکان، لە ڕووداوی مێژووییەوە دەکرێن بە ڕووداوی سروشتی، لە تراژیدیاوە دەکرێن بە کارەسات و لە زوڵمێکی سیاسی و دەستدرێژی بۆ سەر مافی مرۆڤەوە دەکرێن بە ڕووداوگەلێك کە لە چارەنووسی ئەو خەڵکانەی تووشی بوون نووسراوە، هەموو ئەوانەیش بەوە دەکرێن کە شاعیر لە ناو وەسفێکی درێژ و سەرنجڕاکێش و وشەی هەستبزوێن و کاریگەردا، ئەو ڕووداوانە جوان دەکات و کاراکتەر و بەرپرسانیشی دەکاتە پاڵەوان. جەمال غەمبار، لە شیعری (وەرزە ئاڵەکانی عەدەم)دا دەنووسێت:

(هەرچی مینای دڵەکان بوو، هەڵیان وەراند

ئەو هەموو گۆزە جوانەیان شکاند،

ئەو هەموو کانی و ئاوەیان گوێزایەوە

هەرچی کەڵەکی ژنان و

سەکۆی ئێوارانی بەرماڵان بوو..

١- شێرکۆ بێکەس، خاچ و مار و ڕۆژژمێری شاعیرێ، چاپی دووەم، چاپەمەنیی خاک، سلێمانی، ١٩٩٨، ل٣١٥.

هەرچی قیبلەهەبوو، قیبلەی نوێژ و
قیبلەی عیشق و
قیبلەی شۆڕش..هەر هەموویان وردوخاش
کرد..
ئەم جەننەتەیان، بە ئاوی خەتاکان بەخشی
ئەم هەموو نوێژەیان، لە دوعاکان بێ بەری کرد
ئەم هەموو شارەزوورەیان،
کردە تەنورێك بۆ (نالی).
ئەم هەموو خۆڵەمێشەیان،
لە پشکۆکان، نیگەران کرد..
ئەوان کە هاتن، وەرزەئاڵەکانی عەدەمیان پێ بوو..
ئەوان کە هاتن، ڕەوە کوللەی
ناو میحنەتەکانی مێژوو بوون
هەوای دۆزەخ هێنابوونی.)[1]

ئەم جۆرە شیوەن و تەعبیرکردنە لە تراژیدیا شێوەیەکی عیرفانیی هەیە و هەوڵ و تەقەلایە بۆ جوانکردنی ئازار و مەینەتی کە بە سەر مرۆڤ دێت، وشەی وەسفی و وێنەی شیعری و دەستەواژەی هونەری کۆششێکی زۆر دەکەن، تا شین و ئازاری مرۆڤ بۆ هەمان مرۆڤ خۆی بکەنە بابەتی چێژ و لاواندنەوە، هەموو شتێك دەکەن تا مرۆڤ بە سەر خۆیدا دابخەن و بە دەست خەم و ئازارەکانییەوە بەردەوام و هەموو کات بتلێتەوە و چێژ لە خەم و فوغان ببینێت، تێکڕای ئەکت و چالاکیی مرۆڤ لە بەرانبەر تراژیدیادا لەوەدا کورت بکرێتەوە، هەر ئەوەیش زەمینەی سەرهەڵدانی تراژیدیا وەك خۆی دەهێڵێتەوە.

٣- شیعر کار بە میتافۆڕ دەکات، وێنە و مەجازگەلی زۆر دەخاتە گەڕ، میتافۆڕ جێگرتنەوەی مەجازییانەی شتێکە بە شتێکی تر، کە چوێنراون بە یەکتری و بە بێ ئەوەی ئاماژە بە

١- جەمال غەمبار، مەنفاکان لێرەوە دەست پێ دەکەن، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ١٩٩٧، ل١٢.

لێکچواندنەکەیان کرابێت. بەکارهێنانی میتافۆڕ لە شیعردا مێژوویەکی درێژی هەیە، بۆ نووسین بە گشتی مێشێل فۆکۆ (١٩٢٦-١٩٨٤) لە کتێبی (ویستی مەعریفە)دا پێی وایە لە سەرەتای سەدەی حەڤدەهەمەوە نووسین پەنای بۆ میتافۆر بردوە،[١] بە بۆچوونی جاك دریدا (١٩٣٠-٢٠٠٤) میتافۆڕ لە زمانی ڕۆژانەیشدا بە کار دەهێنرێت، [٢] گرینگیی میتافۆڕ تەنها لە بەهای ئیستاتیکی و بەرهەمهێنانی چێژدا نییە، بەڵکوو میتافۆڕ بەشدارە لە دروستکردنی حەقیقەتدا، ئەو شوێنانەی زمان ناتوانێت لە واقیعدا پڕیان بکاتەوە، میتافۆڕ دێت و تەواوی دەکات و کەلێنی ماناکان پڕ دەکاتەوە، گەر ناتەواوییەك لە زمانی واقیعیدا هەبێت، میتافۆڕ تەواوی دەکات، بۆ نموونە هەندێ وەسف بە تایبەت وەسفی جەستە لە ئاستی میتافۆڕ دەگەن بە کەماڵ. میتافۆر، قورساییيەکی زۆری لە شیعردا هەیە، مانای دووەم کە جیاوازە لە مانای یەکەمی وشە دروست دەکات. گواستنەوەی لە مانای فەرهەنگیی وشەوە بۆ مانا سیمبولی و سەرنجڕاکێش، زمانی تایبەت بە شیعر دەدات، بەڵام زۆرینەی شیعری کوردی زیادەڕەوی لە میتافۆڕ دەکات، یان هەر لە بنەڕەتەوە لە لای زۆرینەی شاعیری کورد میتافۆڕ بە هەڵە بە کار براوە، کاتێك (ڕۆمان یاکۆبسن)ی زماننناسی ڕووسی (١٨٩٦-١٩٨٢) میتافۆڕی بە گرینگ لە شیعردا وەسف کردوە، مەبەستی لەوە بووە، میتافۆڕ مانای حەقیقی شتەکان تیژ بکات، نەك بەتەواوی بیانشارێتەوە، ئەو دەیویست میتافۆڕ بەشدار بێت لە بەرهەمهێنانی حەقیقەتدا نەك حەقیقەت پەردەپۆش بکات، وەك چۆن ئێستا دەبینین گەلێك ڕووداو لە ناو میتافۆڕ و وێنەی مەجازیدا ون دەکرێن و کارەساتەکەی دەکرێت بە ژێرەوە.[٣]

ب-**چیرۆك و ڕۆمان:** جگە لە ڕووی فۆڕم، چیرۆك و ڕۆمان چەند سیمایەکی تایبەتیان هەیە، کە لێرەدا چەند خاڵێکیان دیاری دەکەین:

١- تێکستی ئەدەبیی داهێنەرانە هەمیشە پرسیاری گەورە و قووڵ و سەرسوڕهێن دەورووژێنێت، ئەوەیش خەسڵەتی نوێگەرییەکەیەتی کە هەمیشە ئەو نوێییە بە واقیعی کۆن و جێگرتوو و وەستاو

١- بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: مشیل فوکو، ارادة المعرفة، ترجمة و مراجعة وتقدیم، ومطاع صفدي، ترجمة، جورج أبي صالح، مرکز الانماء القومي، بیروت، ١٩٩٠، ص ١٠١-١١١.

٢- جاك دریدا، أحادیة لغة الآخر، ترجمة د. عمر مهیبل، منشورات الإختلاف والدار العربیة للعلوم، الجزائر- بیروت، ٢٠٠٧، ص٦٩-٧٧.

٣- رومان جاکبسون، قضایا الشعریة، الترجمة : محمد الولي ومبارك حنوز، نشر دار توبقال للنشر، المغرب، ١٩٨٨، ص٤٣-٦٣.

و ئاشنا نییه، ئەو پرسیارەی ئەو دەیکات ئەوەیە کە لە واقیعدا نییە و بیریشی لێ نەکراوەتەوە، ئەو حەقیقەتانەی وەك موتڵەق خۆیان نمایش دەکەن، بەو پرسیارە قووڵانە دەکەونە بەر مەترسی، نموونەی ئەمەیش لە ئەدەبدا زۆرە، بەڵام لە زۆربەی ئەو تێکستانەی ئەدەبی کوردی کە باس لە ئەنفال دەکەن، ئەم پرسیارە گەورانە نیین، ستەمکار و ستەملێکراوی واقیع هەمان ستەمکار و ستەملێکراوی ناو ئەو تێکستانەن، جەللاد و قوربانیی واقیع هەمان جەللاد و قوربانیی ناو ئەو تێکستانەن و دیمەنەکان وەك خۆیان دێن و زەمەن و شوێن و ڕەگەزەکان بە هەندێ گەمەی زمانەوانییەوە دووبارە دەبنەوە، بۆیە نە درز دەخەنە ناو هیچ حەقیقەتێکی وەستاوی وەرگر و نە هیچ حەقیقەتێکی نوێی لا دروست دەکەن، نموونەی ئەمەیش لە زۆربەی ئەو تێکستە ئەدەبییانە بەرجەستە دەبێت کە بە ئاشکرا باسی ئەنفال دەکەن و بە تایبەتیش بۆ ئەو ڕووداوە نووسراون.

٢- کاتێك ئەدەب لە ڕێگەی تێکستی چیرۆك و ڕۆمانەوە کار لە سەر نەزانراوەکان دەکات، هەندێ کۆد و مەتەڵ و نهێنی لە ناو خۆیدا دەشارێتەوە، مەبەستی ئەوەیە هەر وەرگر و خوێنەرێك بە شێوەی خۆی هەوڵی کردنەوە و ئاشکراکردنیان بدات، ئەمەیش وا دەکات ئەو تێکستە بەردەوام لە بەردەم خوێندنەوەی فرەڕەهەندا بێت و لێکدانەوە و تێگەیشتنەکان فرەجۆر بن، بەڵام زۆر تێکستی ئەدەبیی کوردیی هەن کە لە ئەنفال دەدوێن، بە هۆی ئەوەی ئەنفال وەک تراژیدیا و وەك حەقیقەتێك پێیان وایە هەموو مانا و تێگەیشتنەکان لە بارەیەوە گەیشتوونەتە دوا خاڵ و هەموو کەس دەزانێت ئەنفال چی بووە و چۆن و کەی ڕووی داوە، بۆیە پەنا بۆ ئەم کۆد و مەتەڵ و نهێنییانە نابەن، یان ئەگەر بەکاریشیان بهێنن، تەنها کۆدگەلێکی تەقلیدی و مەتەڵی ئاسان و نهێنیی بە ناو نهێنیی بەکار دەهێنن، ئەمانەیش وەرگر و خوێنەر بەرەو کردنەوە و ئاشکراکردن کێش ناکەن، یان ماندووی ناکەن، بەم سیمایانەوە تێکست فرەڕەهەند نابێت و لە بەردەم ئاسۆی خوێندنەوەی جۆراوجۆردا ناکرێتەوە.

٣- تێکستی ئەدەبیی ڕۆمان و چیرۆك بە پێوەری واقیع هەڵناسەنگێرێن و ناخوێنرێنەوە، چونکە بە ئەفراندنیان سنوورەکانی واقیع تێك دەشکێنن و شتێکی جیاواز لە واقیع پێك دەهێنن، بۆیە تێکستی ئەدەبیی ڕۆمان و چیرۆك پتر لە تێکستی زانستی بە ڕووی کایەکانی فەلسەفە، سایکۆلۆجیا، سۆسیۆلۆجیا، زماناسی و ئەوانی تردا کراوەن، ئەویش هەر لەبەر ئەوەی لە سەر ئاماژە بونیاد نراون و هەر کات ئەم ئاماژانە بەو بوارانەوە دەگەن، دەکەونە بەر هەڵسەنگاندن و لێکدانەوەی جیاجیا، وەك

چۆن خوێندنەوەی ڕۆمانەکانی (دۆیستۆیڤسکی) و زۆری تر بە بێ نزیکیی لە سایکۆلۆجیا زەحمەتە و، چەندین تێکستی ئەدەبیی چیرۆك و ڕۆمان بە بێ ئاشنابوون بە کایەکانی تیۆلۆژیا (خوداناسی) و عیرفان و زمانناسی و ئەوانی تر زەحمەتن، بەڵام زۆر تێکستی ئەدەبیی چیرۆك و ڕۆمانی کوردی بە تایبەت کە ڕاستەوخۆ تەرخان کراون بۆ باسکردن لە ڕووداوی ئەنفال، تەنها حیکایەتی سادەن و بۆ تێگەییشتن لێیان ئاشنابوون بە کایەکانی فەلسەفە، سایکۆلۆجیا، سۆسیۆلۆجیا، زمانناسی و ئەوانی تر زۆر پێویست نیین، بۆیە کاتێك کە باسی ئەنفال یان هەر کارەساتێکی تر دەکەن، هیچی ئەوتۆ لە سەر ئەو ڕووداوە بە خوێنەر ناڵێن بێجگە لەوەی کە خوێنەر خۆی دەیزانێت، پێی ئاشنایە.

٤- نووسەر لە ڕۆمان و هەندێ جاریش چیرۆکدا گەر بیەوێت بە دیدێکی نوێوە دونیا ببینێت و سیفەتی داهێنان هەڵبگرێت، پێچەوانەی تێکستی زانستی و ئایینی هێڵ لە نێوان دوالیزمەکان ناکێشرێت، پاڵەوان و پەراوێزخراو، جەلـلاد و قوربانی، چاکە و خراپ، شەیتان و فریشە و زۆر دوالیزمی تر هەڵدەوەشێنرێنەوە، بەمەیش تێکستی فرەدەنگ دروست دەبێت و کارەکتەرەکان هەڵگری زمانی ئازادی خۆیان دەبن، ئەویش بێگومان بۆ گەییشتن بە حەقیقەتی نوێ و گەییشتن بە ڕاستیی تر و تێگەییشتنی ناباو، بەڵام لەو تێکستانەی ئەدەبی کوردی بۆ ئەنفال بەرهەم هاتوون، دیسان ئەم دوالیزمانە تۆخ و دیارن، ئاشکران کێ لە سەر حەقە و کێ ناحەق، کێ جەلـلادە و کێ قوربانی، زاڵم و مەزڵووم کێن، بەمەیش کارەکتەرەکان، جووڵە و چارەنووس و سیمایان پێشبینی کراوە و ڕووداوەکان لە سەر یەك هێڵ دەڕۆن، بۆیە ئەو تێکستانە نەیانتوانیوە فرەدەنگ بن و کارەکتەرەکانی ئازاد بن، حەقیقەتی نوێیان لێ ببیستین، نموونەیشمان بۆ ئەمە دیسان لەو ڕۆمان و چیرۆکانەدا زۆرن کە ڕاستەوخۆ بۆ ئەنفال نووسراون.

٥- ڕۆمان و چیرۆك کاتێك کار لە ڕووداوێکی مێژوورییدا دەکات، وەك خۆی بە کاری ناهێنێت، ستاییشی هیچ ئایکۆنێك ناکات، ڕووداوەکە هەڵدەوەشێنێتەوە و سەرلەنوێ دایدەڕێژێتەوە، ئەرکی تێکستی ئەدەبی گواستنەوەی ڕووداوەکان نییە، بەڵکوو داڕشتنەوەیانە بە دیدی نوێ و جیاوازەوە، بەڵام لەو تێکستانەی ئەنفالیان تێدا بەکار هاتوە و بە تایبەت بۆ ئەو تراژیدیایە نووسراون، شوێن و زەمەن و ڕووداوەکان وەك خۆیان هاتوونەتەوە و گواستراونەتەوە، ئەمەیش خەسڵەتی ئەدەبێکی تەقلیدی و ناداهێنەرانەی پێ داوە.

٦- کـات و شـوێنی نـاو ڕۆمـان و چیـرۆك هەمـان کـات و شـوێنی نـاو واقیـع نیـین و نـابن، هەر گواستنەوەیەکی کات و شـوێنی واقیـع بـۆ نـاو ئەو جـۆرە تێکسـتە ئەدەبییـانە، بە کاڵاکردنی کـات و شوێنە بۆ بەکارهێنانێکی کاتی و دواتر سیفەتی کاڵایش کۆنبوون و فڕێـدانە، بە شـمەککردنی کـات و شـوێن و سـەیرکردنی وەك ئەوەی تەنهـا کەرەسـتەی بەکارهێنـان بـن بـۆ تێکسـتی ئەدەبـی، سیفەتی بێگیان و بێسەنگ و ئەرکی تەقلیدی بە کات و شوێن دەبەخشێت و وایان لێ دەکرێت تەنها ئامراز بن بۆ گەیاندن و هۆکاری نمایشکردنی ڕووداوەکان بن، ئەوەیش هەستی پێشبینی و زانینـی دەرەنجـام بە وەرگر و خوێنەر دەدات، تێکستە ئەدەبییەکە وەك تێکستێکی پێشتر خوێنراوە و ڕووداوی زانراو و کۆتایی بینراو خۆی دەخاتە بەر چاو، ئەمەیش سوان و کۆنبوون و بێزرانـی لـێ دەکەوێـتەوە. کـات و شوێن ناکرێ ببـنە کەرەسـتە و کـاڵای بەکارهێنـان و وەك خۆیـان بگـوازرێنەوە و لە نـاو تێکسـتەکاندا دەقاودەق و بێ گۆڕانکاری هەمان کات و شوێنی ڕاستەقینەی ناو واقیع ببینینەوە، بەڵکوو پێویسـتە کات و شوێن ببنە بەشێك لە سیستمی بیرکردنەوەی داهێنەرانە و بەردەوام لە گۆڕان و نوێبوونەوەدا بـن، چـونکە گـۆڕان و نوێبـوونەوەی کـات و شـوێن دەبـنە هۆکارێـك بـۆ گـۆڕان و نوێبـوونەوەی بیرکردنەوەی نووسەر لە ڕووداو و کارەکتەرەکـان، ئەوەیـش خۆبەخـۆ گـۆڕان و نوێبـوونەوە بە سـەر بیرکردنەوە و دونیابینیی داهێنەردا دەهێنێت و ئاسۆی نوێ و دەرەنجامی پێشبینی نەکراو دەهێـنـنە پێشەوە و ئەوەی دەخوێنرێتەوە و دەبیسترێت، لە دەرەوەی چاوەڕوانییەکانـدا دەبێـت و هـیچ دوور نابێـت درز بـخەنە بـاوەڕە جێگیـر و چەسـپاوەکان و لە کەوتنـی بۆچـوونە تەقلیـدییەکان نزیکمـان بـخەنەوە. زۆر تێکسـتی تـایبەت بە ئەنفـال یەکسـەر زەمەنێـك دەهێنێـتە پـێش، کە پێشـتر لە وتـاری سیاسی و بابەتی کۆمەڵایەتی و ڕیپۆرتاژی ڕۆژنامەوانیدا بیسـتراوە، شـوێنێك دەخەنەوە پـێش چـاو کە پێشتر ئەزموون کراوە، کە هیچ گۆڕانکارییەکی ئەوتۆیان بە سەر دا نەهاتوە، ئەمەیـش بـێجگە لە تێکستی تەقلیدی و بێگیان هیچی تر بەرهەم ناهێنن و بابەتی تراژیـدیایش دەکەنە کـاڵا و شـمەك کە سەرەنجامی کۆنبوون و فڕێدان بێت.

بەشی دووەم

ئەنفال و ئەدەب: دیاریکردنی جۆری پێوەندی

لە بەشی یەکەمدا باسمان لە دۆخی زاڵی ئەدەبی کوردی کرد و هەنـدێ خەسـڵەتی ئەم ئەدەبەمـان دیاری کرد، ئێستا باس لە جۆری ئەو پێوەندییە دەکەین کە لە نێوان ئەدەب و ئەنفالدا دروست بـووە،

یان ڕاستتر ئەو جۆرە بەکارهێنانەی ئەنفال کە هاتوەتە ناو ئەدەبی کوردی و لە تێکستی جۆراوجۆردا بەکار هێنراوە، کە زۆر جار وا باس دەکرێت کە تراژیدیای ئەنفال لەو جۆرە تێکستانەدا ڕەنگی داوەتەوە و بە وێنەی شیعری و هونەری تەعبیری لێ کراوە، بە گشتی دەکرێت باس لەوە بکرێت کە ئەم پێوەندییە لە سەر زۆر بنەما دامەزراوە کە لێرەدا ئاماژە بۆ هەندێکیان دەکەین:

١.نواندنەوە: شاعیر و نووسەری کورد، بە دوو شێوە هەوڵی داوە ئەوەی پێی دەگوترێت واقیعی ئەنفال و بیستوویەتی و خوێندوویەتییەوە یان تەنانەت ئەگەر لە ناویشیدا ژیابێت و ڕووداوەکانی بە چاوی خۆی بینیبێت، لە تێکستە ئەدەبییەکانی خۆیدا بیانووێنێتەوە و تەعبیریان لێ بکات، کە ئەوانیش ئەم دوو شێوەیەن:

أ- ڕیالیستی: شاعیر و نووسەری کورد ئەوە دەنووسێتەوە و دەیکات بە تێکستی ئەدەبی کە بیستوویەتی یان دڵنیایە کە بەو شێوەیە ڕوویداوە، چۆن شایەتحاڵەکان باسی ئەنفال دەکەن، هەواڵ و ڕاپۆرتەکان دەیگەیەنن، بەڵگەنامەکان ڕوونی دەکەنەوە، هەر بەو شێوەیە دەقاودەق شاعیر و نووسەری کورد هەیە بە هەمان شێوە ئەنفال دەکاتە تێکستی ئەدەبی و ڕۆمان و شیعر و چیرۆکی لێ دروست دەکات، کە ئەم پەرەگرافە لە ڕۆمانی (ئەنفال)ی محەمەد ڕەشید فەتتاح دەخوێنینەوە، بەتەواوی هەست بەمە دەکەین، کە ئەوەی ناوی لێ نراوە هیچی لەگەڵ گێڕانەوەی شایەتحاڵان جیاواز نییە: (ئۆتۆمبێلی سەرداخراویان هێنا، زیلی سەربازی بە کۆمەڵ هاتن، کوڕ و پیاوەکانیان قۆڵبەست دەکرد و دوودوو سەریان دەخستن، لە نێو زیلەکاندا چاویشیان دەبەستنەوە، ئەمجا کچ و ژنە جەحێڵەکانیش هەر وا بردیانن، دەمەو نیوەڕۆ ئێمەیان کردە نێو جەمەلۆنەکان، تا نیوەشەوی داهاتوو، ئەو کاتەی دەنگیان داین و بردیانینە نێو ئوتومبیلەکانەوە، کەس لەبزی لە لەبزی ئەوی تەکیەوە نەکەوت، ئەو لەشکرە شکستەی کە مابووەوە، کەنەفت و دەردەدار و نیوەگیان، جگە لە پیشخواردنەوە و گریانێکی بێدەنگ، هیچی دیمان بۆ نەمابووەوە.)[1] ئەم شێوە ڕوانینە بۆ ڕووداوەکان و بەکارهێنانەوەیان لە ناو تێکستی ئەدەبیدا، بێجگە لەوەی هیچ دیدگا و ڕوانینێکی تر ناخاتە سەر ئەو ڕووداوانە و حەقیقەتی نوێ بەرهەم ناهێنێتەوە و هێندەی گەڕانەوەیە بۆ ڕابردوو هێندە چاوی لە بونیادنانی داهاتوویەکی گەش نییە، هاو کات شێوازی ڕیالیستی بۆ نواندنەوەی ڕووداوەکان، لە

١- محەمەد ڕەشید فەتتاح، ئەنفال، چاپی دووەم، سلێمانی، چاپەمەنیی زاموا. ١٩٩٨، ل٥٦.

نیەت و ئامانجی خۆیشیدا كێشەئامێزە، چونكە هەر لە بنەڕەتەوە دیدگای فەلسەفی هەیە و بە تێڕوانینی هەندێ فەیلەسووف شتێك نییە بە ناوی ڕیالیست بەو پێناسە باو و بیستراوەی كە گوزارشتی ڕاستەوخۆ و دەقاودەق بێت لە واقیع، لەبەر ئەوەی هەرگیز ناتوانرێت واقیع وەك خۆی بۆ وێنەیەكی فۆتۆگرافییش بگوێزرێتەوە، چجای دەقێكی ئەدەبی، چونكە وێنەی فۆتۆگرافی تەنها لە گۆشەیەكەوە ڕوویەكی ئەو واقیعە دەبینێت و دەگوێزێتەوە، ئەوەی دەبینرێت تەنها ئەو ڕووەیە لە تەنها ئەو گۆشەیەوە، بۆیە ئەمە ناكاتە ئەوەی تەعبیرێكی داقاودەق و تەواو بێت بۆ واقیع، بۆ نموونە كانت (١٧٢٤-١٨٠٤) و كۆمەڵێك فەیلەسووفی ئایدیالیستیی تر پێیان وایە (شت لە خۆیدا) جیاوازە لە (شت بۆ ئێمە) ئەوان وای دەبینن مرۆڤ هەرگیز لە توانایدا نییە پەی بە خودی شتەكان بات، چونكە (شت لە خۆیدا) بۆ مرۆڤ و بە شێوەیەكی تەواو كراوە نییە و مرۆڤ تەنیا لەو بەشەی تێ دەگات كە بە ئاراستەی ئەو كراوەیە! (دیاردەكان بە چەمكەكانمان دركیان پێ دەكرێت و لێیان تێ دەگەین كە هیچ پەیوەندییەكییان بە شت لە خۆیدا نییە، ئەمە لەو دیو چۆنێتی، چەندێتی، ڕێژە و ئەو شتانەوەیە.)[1] لەمەوەیە كە دەڵێن شێوازی ڕیالیستی بە مانا بیستراوەكەی كە تەعبیری تەواو و گواستنەوەی ڕاستەوخۆی واقیع بێت، بوونی نییە، هەمیشە جیاوازی یان ناچوونیەكی یان شێوەیەكی تر بە دەر لەو واقیعەی باسی دەكات، لە ناو تێكستی ئەدەبیدا و تەنانەت كاری هونەریدا دەبینینەوە.

ئەدەبی كوردی نموونەی تێكست (شیعر، ڕۆمان و چیرۆك)ی تر زۆرن كە بەم شێوەیە كار لەگەڵ ڕووداوەكان دەكەن، (فاتیلا) ناوی ڕۆمانێكی مەهاباد قەرەداغییە، كە تێیدا نووسەر ویستوویەتی بە گێڕانەوە و باسكردنی چیرۆكی ڕاستەقینەی دوو عاشق، تراژیدیای ئەنفال و شۆڕشی كورد بكات بە تێكستی ئەدەبی، نووسەر خۆی لەم بارەیەوە دەڵێت: (لەم ڕۆمانەدا شوێنەكان و كاتەكان و كەسایەتییەكان و ڕووداوەكان و كارەساتەكان هەموویان ڕاستەقینەن.)[2] ئەم ڕۆمانە باس لە كۆتایی شەڕی ئێران-عێراق و سەرەتای پرۆسەی ئەنفال دەكات و تا ساڵی ١٩٩١ درێژ دەبێتەوە، شوێنی سەرەكیی ڕووداوەكە شارۆچكەی كفری و گوندەكانی گەرمیان و ئۆردووگاكانی پێشمەرگە لە ئێران و

١- پل استراترن، أشنایی با كانت، ترجمەی كازم فیروزمند، چاپ اول، نشر مركز، تهران، ١٣٨٩، ص٣٩.

٢- بڕوانه ئەم لینكه له ئینتەرنێت:

٤&Jor =٣٢٣٥٠ht t p:/ / wi she.net / dr ej a.aspx?=hewal &j mar e=

بیابانی عەرعەر و زیندانی نوگرەسەلمانە، کە هەموویان لە واقیعدا هەن، [1] کاراکتەرەکانی ڕۆمانەکە، دوو کەسن کە چیرۆکێکی عاشقانەیان هەیە و لە دوو ژینگەی کۆمەڵایەتیی جیاوازەوە هاتوون، باس لە عەشقی شۆڕشگێڕێکی گەنج دەکات بۆ کچە شۆخێکی گوندنشین، بەڵام ڕووداوی ئەنفال ئەم عەشقە بە ناکامی دەسپێرێت، نووسەر خۆی لەو بارەیەوە دەڵێت (بابەتی سەرەکیی ڕۆمانەکە عەشقی کوڕ و کچێکە کە بە هۆی داب و نەریتی کۆمەڵایەتی و جیاوازیی چین و توێژی کۆمەڵایەتییەوە، ڕێگری زۆریان لێ دەکرێت بۆ بەیەکگەییشتن. کوڕێکی شاری کە دەبێتە پێشمەرگە و لە دێیەکدا عاشقی کچە شۆخێك دەبێت)[2]. هەروەها دەڵێت (عەشقێکی پڕ لە وردەکاریی سەرنجڕاکێش و بێ گەرد، ساڵانێك لە نێوانیاندا بەوپەڕی هێزەوە دەمێنێتەوە و ناهێڵن بە یەك بگەن، تا ئەو کاتەی پەلاماری ئەنفال دەست پێ دەکات و ماڵی شێخ و هەموو خەڵکی لادێکان ڕادەماڵێ و دەیانبات، کوڕە پێشمەرگەکەیش وەك پارتیزان دەمێنێتەوە و لە ڕاپەڕین لە شەڕێکدا شەهید دەبێت.)[3] هەروەها ڕۆمانی (یادەوەرییەکانی کچە کوردێکی ئەنفالکراو) نووسینی: (سەدرەدین محێدین کەلۆڕی) باس لە کچە کوردێك دەکات کە لە لایەن ڕژێمی فەرمانڕەوای بەعس لە سەردەمی ئەنفال بە دیل دەگیرێت و گوندەکەیان وێران دەکرێ، باوك و دایك و دەستگیرانەکەیشی دەکوژرێن، براکەی بێسەروشوێن دەبێ تا کۆتاییی ڕۆمانەکە، کە براکەی دەدۆزێتەوە، بەڵام ئەو کات کارلەکار ترازاوە و براکەی لە ژێرباری هەموو ئەو نەهامەتییانەی بەسەری هاتوە، شێت بوە، یادەوەرییەکانی ئەم کچە کۆمەڵێك چیرۆکی تراژیدین، کە نووسەر هەوڵی داوە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ واقیع بگوێزێتەوە و گوزارشت لە ڕووداوە ڕاستەقینە و مەرگهێنەرەکانی ئەنفال بکات. [4]

ب-ئێکسپێرسیۆنیستی: شێوازێکی تری نواندنەوەیە لە کاری ئەدەبی و هونەریدا و جیاوازە لە شێوازی ڕیالیستی، نووسەر یان هونەرمەند هەوڵ دەدات ئەو واقیعەی بە هەستەکانی گەییشتوە وەك خۆی لە کاری هونەری و ئەدەبیدا نەگوازێتەوە، بەڵکوو ئاوێتە بە خەیاڵ و دونیابینیی خۆی

١- بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: مەهاباد قەرەداغی، فاتیلا، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی، دهۆك، ٢٠١٥.

٢- بڕوانە ئەم لینکە لە ئینتەرنێت: ht t p:/ / wi she.net / dr ej a.aspx?=hewal &j mar e=٣٢٣٥٠&Jor ٤

٣- ماڵپەڕی وشە، هەمان سەرچاوەی پێشوو...

٤- بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: سەدرەدین محێدین کەلۆڕی، یادەوەرییەکانی کچە کوردێکی ئەنفالکراو، چاپی شەشەم، سلێمانی، ٢٠١٠.

بکات، هەوڵ بدات واقیعێکی تر لە تێکستێکدا یان لە کارێکی هونەریدا بەرهەم بهێنێتەوە، لەم جۆرە دەقە ئەدەبی و کارە هونەرییانەدا واقیع وەك خۆی نایەتە بەر دیدە، بەڵکوو گۆڕانی بە سەردا هاتوە یان بۆی زیاد کراوە، کەرەستە و کاراکتەر و ماتریاڵەکان هەر بە چەشنی واقیع ناجووڵێنەوە و هەمان ئەرکیان نییە، واقیع و جیهانی دەرەوە لە شێوازی ئێکسپێرسیۆنیستیدا دەقی ئەدەبی و کاری هونەری بە ناو فلتەری ڕوانین و دیدگای نووسەر و هونەرمەنددا دەڕۆن و خەیاڵ و لایەنی دەروونی و فەنتازیا ڕۆڵیان هەیە لە بەکارهێنانیاندا، بۆیە بە جۆرێکی جیاواز لەوەی هەن دادەڕێژرێنەوە، (سەمەد ئەحمەد) لە چیرۆکی (مەملەکەتی ئێسکەکان)دا، بە جۆرێکی جیاواز لەوەی لە واقیعدا هەیە باس لە گۆڕستان و مردوو و چیرۆکی ئەوانەی زیندەبەچاڵ کراون دەکات، بە جۆرێك توانای زمان گێڕانەوە بە ئێسکی کەسی مردوو دەدات و لەم ڕێگەیەوە چیرۆکەکە دادەڕێژێت و گێڕانەوەکان دەخاتە ڕێ، لەو چیرۆکەدا هاتوە: (ئەوەی زیاتر باری جەستە و دەروونمی تێکشکاندبوو، ئەو شایی و گۆڵمەزە بوو کە لە سەر زەوی گەرم کرابوو، خەڵکی وایان دەزانی ئێمە مردووین ئاگامان لە هیچ نییە، بەڵام ئەگەر چی من بۆ خۆیشم سەیرم لێ دەهات، کە چۆن مردووم و ئاگام لە هەموو ڕووداوێك هەیە، ئاگام لێ بوو لە دوای ئەوەی ئێمەیان زیندەبەچاڵ کرد، بۆ شەوەکەی هەموو ئەو پیاوانە خەڵات کران، مەدالیای ئازایەتییان پێ بەخشرا.)[1] هەروەها شێرکۆ بێکەس لە شیعری (تاشەبەردێ) دەنووسێت:

(تاشەبەردێ
لە گوندێکی بێوەژندا
یەکەم جار بوو لە ژیانیا
وەك ئەو ڕۆژە بە کوڵ بگری
وەختێ ئەغیار بە زۆری زۆر
هەڵیانکەند و هەڵیانگرت و
بردیان سەری
کانییەکیان

١- سەمەد ئەحمەد، مەملەکەتی ئێسکەکان، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل١١.

پێ داپۆشی!)[1]

بێگومان هەر دوو نموونەی تێکستی چیرۆك و شیعرەکە بە شێوازێکی ئێکسپێرسیۆنیستی باس لە کارەساتی ئەنفال دەکەن، بە شێوەیەك کە گۆڕانکاری بە سەر واقیعدا هاتوون.

٢.**وەسف**: ئاستێکی تری پێوەندیی تراژیدیای ئەنفال بە تێکستی ئەدەبییەوە پێوەندیی وەسفییە، شیعر و چیرۆك و ڕۆمانی نووسەر و زۆرینەی شاعیرانی کورد لە سەر ئەنفال هەوڵێکی بێوچانن بۆ وەسفکردنی ئەو تراژیدیایە، وەسف لێرەدا لە سەر دوو ئاراستە کار دەکات، هەم لە سەر ئەو وێنە زهنییە دروست دەبێت کە تراژیدیای ئەنفال لە هۆشیاریی تاکی کورد، بە تایبەت نووسەری کورد خوڵقاندوویەتی، هەم ئەم جۆرە وەسفانە، گەڕانەوەیشن بۆ سەر خودی ڕووداوەکە و کێشانی وێنە و نەخشەی مەرگەسات و دیمەنە تراژیدییەکانیەتی، بەڵام لێرەدا تراژیدیا هێندە گەورەیە کە وەسف لە ئاستیدا توانای گوزارشتی نییە، بەو پێیەی ئاوەڵناو سنوری زانیاری لە سەر ناوێك فراوان دەکات و ئاستی ناسینی قووڵتر دەکاتەوە، ئاوەڵناوەکان ڕۆشناییی زێدەترن بۆ سەر ناوەکان، کەچی نووسەر و شاعیری کورد لە ئاست تراژیدیای ئەنفالدا پەنا بۆ هەر ئاوەڵناوێك دەبەن، هەر لە سنوری ناوەکە خۆی پتر دەرناچن، واتە ئەنفال خۆی پتر لە هەموو ئاوەڵناوەکانی (ڕەش، تاریك، خوێناوی، کوشندە، ترسناك... هتد) دەتوانێت خۆی ڕووون بکاتەوە و خۆی بناسێنێت، نووسەر و شاعیری کورد لە کاتی نووسینی تێکستێك لە سەر ئەنفال، پەنا بۆ هەر ئاوەڵناوێك دەبەن، هێزی نووسین و توانای گەیاندنیان بە هۆی ئەو ئاوەڵناوانەوە ناچێتە سەر و تەنها زێدەڕۆیی لە وشەسازی و یاریکردن بە زمان و هەندێ جاریش لە درێژداڕی زیاتر نییە، بۆیە ئەم پێوەندییە وەسفییە زیاتر لە سەر دوو بنەما دامەزراوە:

أ-**وەسفکردن بە بێ ئاوەڵناو**: ئەم جۆرە وەسفکردنە پەنابردنە بەر ناوی (ئەنفال) خۆیەتی، لەو ڕوانگەیەوە کە وشەکە خۆی دەتوانێت هەموو شت ڕوون بکاتەوە و خۆی بناسێنێت، بۆیە زۆر نووسەر و شاعیری کورد ڕاستەوخۆ بێ هیچ پێچوپەنایەك پەنا بۆ بەکارهێنانەوەی دەبات، ئەویش لەو ڕوانگەیەوە کە هەموان دەزانن ئەنفال تراژیدیایەکە ڕووی داوە، تەنانەت ڕەنگە پێشبینیی ڕووداوێکی لەم جۆرە و بەم قەبارە ترسناك و وێرانکەرە نەکرابێت، بەڵام تازە ڕووی داوە و قوربانی و

١- شێرکۆ بێکەس، خۆم.. ئەو وەختەی باڵندەم! چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل٩٥.

ئاكامەكانیشی لە بەردەوامیدان، بۆیە ئەم قەبارەیە دەكەوێتە سەروو توانای وەسفكردنەوە، یاخود خۆی دەتوانێت خۆی وەسف بكات و پێویستی بە هیچ ئاوەڵناوێكی تر نییە، بۆیە ئەم وشەیە: ئەنفال، بە شێوەیەكی بەر چاو لە زۆرینەی ئەو تێكستە ئەدەبییانەدا دەیبینینەوە، تەنانەت هەندێ لەو تێكستانە وشەی (ئەنفال) لە سەر ناونیشانیشیان هەیە، بۆ نموونە جگە لە شیعری دەیان شاعیری كورد، لە ناو چیرۆك و ڕۆمانەكانیدا ئەم نموونانە هەن: تراژیدیایەك لە ئەنفال: عالیە عەبدولكەریم، ئەنفال: ئەحمەد عارف، ئەنفالكراوەكان بەم زوانە دەگەڕێنەوە: مستەفا ساڵح كەریم، ئەنفال: محەمەد ڕەشید فەتتاح، یادەوەرییەكانی كچە كوردێكی ئەنفالكراو: سەدرەدین محێدین كەڵوڕی، وێڵ بە دوای كچانی ئەنفالكراوی فرۆشراو بە میسر: سەدرەدین محێدین كەڵوڕی، تەواری ئەنفال: نەژاد ڕەشید پشدەری... هتد. هەروەها هەندێ تێكستی تری ئەدەبی هەن، بە شێوەی میتافۆر هەر لە ناونیشانەوە تا ڕادەیەك مەبەست بە دەستەوە دەدەن، كە باس لە ئەنفال دەكەن، لەوانە: بەهاری ڕەش: ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل، هێلانە: حسێن عارف، گۆڕستانی لم: حەسەن جاف، مەملەكەتی ئێسكەكان: سەمەد ئەحمەد، لە هەردەكانی كوردستانەوە بەرەو بیابانی عەرەبی: جەلیل محەمەد شەریف، ئەشكەوتی خوێن: سالار ئیسماعیل سەفین، ئەژدیها: محەمەد موكری، گۆڕە درەوشاوەكان: حوسام بەرزنجی، پاكیزەكانی بیابان: عەبدولقادر سەعید، نوێژی ڕووناهی: ئاسۆ حەسەن، وڵاتی تارمایی: سەڵاح حەسەن، تاریكستانی لم، سەڵاح حەسەن، ئاوابوون: ئەحمەد شادی، جینۆساید و كاڵبوونەوە: لەتیف فاتیح فەرەج، لە مەرگەساتی كوردەوە، یاسین قادر بەرزنجی، مەرگی گەڕانەوە: سامی سلێمان فەقێ، گوڵ چیای ڕۆحەكان: ڕێواس ئەحمەد، ئەو دیو شەپۆلی ڕەشەباكان: هێمن مەلا زادە، هەیئە: سەلام عەبدوڵڵا، مەملەكەتی دڕكاوی: جومعە كانی لەلەیی... هتد، ئەمانە وەك تێكستی چیرۆك و ڕۆمان، لەگەڵ بوونی دەیان و بگرە سەدان تێكستی شیعری لە بارەی ئەنفالەوە.

ب- **وەسفكردن بە ئاوەڵناو**: زۆر تێكستی ئەدەبیی كوردی هەن، كە باس لە ئەنفال دەكەن، بەڵام بە شێوەیەكی هونەری خۆیان لە بەكارهێنان و ناوهێنانی وشەكە دەپارێزن و باسی ئەنفال بە ڕاستەوخۆیی ناكەن، تەنانەت ناوی شوێنەكان و سەردەم و بكەر و بڕیاردەر و هۆكارەكانی ڕووداوەكەیش ناهێنن، بەڵام بە گەمەی زمانەوانی و یاریكردن بە وشە و هەوڵدان بۆ خستنەڕووی دەستەواژەی ناوچەیی، یان نوێ یان كۆن یان هەر جۆرێكی تری جیاواز لە زمانی ئاسایی بە كار بهێنن و تێكستەكە پڕ بكەن لە ئاوەڵناو و فەنتازیكردن بە زمانەوە، ڕۆمانی (كوڕەزاكەی زیتۆ) لە

نووسینی (محەمەد فەریق حەسەن)، باس لە مێژووی کورد و مەرگی بە کۆمەڵ دەکات، لەگەڵیدا پاڵەوان بەئازایی دەهێڵێتەوە، پاڵەوان بەرەنگاری سروشتی سەخت و ناهەمواری دەبێتەوە، لەگەڵ بەرەنگاریی پاڵەواندا نووسەریش هێزی خۆی بۆ هەڵڕشتنی وشەی کوردیی پەتی و دەستەواژەی لە ئاسایییەدەر و وشەی ناوچە جیاوازەکان دەبات و تەوژمێکی زۆری ئاوەڵناو دروست دەکات، دەیەوێت ئومێد لای پاڵەوان نەمرێت، خۆیشی وەك كانگەی سەرچاوەی ئاوەڵناو بناسێنێت، بێ ئەوەی ناوی ئەنفال بهێنێت خوێنەر بە ئاشکرا دەزانێت باسی ئەنفال دەکات، باسی بەعس ناکات، تۆپزاوا و نوگرەسەلمان دیار نیین، بەڵام وێنەی لالە وەیسە و ئالان لە پاڵ وشەسازی و ئاوەڵناوەکاندا ئەو دیمەنانەمان دەهێننە پێش چاو، زەمەنی ئەنفالی نیشان نەداوە، باسی سەدام و عەلی حەسەن مەجید ناکات، کە هەر چەند ئەمە سەرکەوتنی نووسەرە، کە ئەو مێژوو ڕەشە لە چەند کەسایەتییەکی ستەمکاردا کورت ناکاتەوە، بەڵام کەشی ڕۆمانەکە لە ڕێگەی ئاوەڵناوەکانەوە ئەو فەزایە نیشان دەدەنەوە. لە پەرەگرافێکی ئەم ڕۆمانەدا هاتوە: (گڕ لە ئێوارەوەختەیەکی سەربەهەوردا، لەو دیو پەردەی تەمەوە، مەترسیی پتر دەخاتەوە. پەزی تازە بە ئاوایی وەر بوو، چێڵ و چواڵ، بەقەرەپەست، بە کۆڵانە تەنگەبەرەکاندا مل دەنێن. خۆیان لە ڕێبواران ناپارێزن. لەگەڵ ژن و منداڵدا لە پێشبڕکێیەکی ناجۆردان. کێهایان زووتر خۆی لە پشتیر، یان لە کەلاوە کۆنەکە بپەستێ و ئاهێکی دڵنیایی تێگەڕێ. دەزانن ئەم درووژانە لە ناکاوە بێ مەڵامەت نییە. لێ کەمن ئەوانەی بزانن ئەو کارە درووژێنەرەی ئەم تۆپبارانەی لێ کەوتەوە کێ لێی بەرپرسە. گوللە تۆپەکان بە گڕ و چڕەدوکەڵەوە، بەرەبەرە هێرش بۆ کۆشی ئاوایی و پشتی دێ دێنن...)[1]

٣.**ناساندن**: ئەم ئاستەی پێوەندی بریتییە لە پێوەندیی نێوان ئەدیب و نووسەری کورد بە ئەنفالەوە ئەویش لە سەر بناغەی ناساندنی ڕووداوی ئەنفال وەك مەرگەسات و کردەی جینۆسایدکردنی کورد بە جیهان، لەم ئاستەیشدا کۆمەڵێك نووسەری کورد بە چەند زمانێکی جیهانی کۆمەڵێك تێکستیان لە بارەی ئەنفالەوە بەرهەم هێناوە، ئەویش بە ئامانجی ناساندنی ڕووداوی ئەنفال بە خوێنەرانی ئەو زمانانە و خەڵکی ئەو وڵاتانە، ماڵپەڕێکی کوردی لە ئینتەرنێت

١- محەمەد فەریق حەسەن، کەسێ لازۆی دیبێ؟، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤، ل٣٢.

نووسیویەتی: (ڕۆمانێك لە بارەی ئەنفالەوە پڕفرۆشترینی کتێبی دانیمارکە.)[1] مەبەست لەم ڕۆمانە ڕۆمانی (مردووشۆر)ـە لە نووسینی سارا عومەر. ناوەرۆکی ڕۆمانەکە باس لە تراژیدیای ئەنفال و کیمیاییبارانکردنی هەڵەبجە دەکات، ماڵپەڕەکە زانیاریی زیاتر لە سەر ئەم ڕۆمانە بڵاو دەکاتەوە دەنووسێت: (لە ٣٠ تشرینی دوەمی ٢٠١٧ بڵاو کراوەتەوە، بە زمانی دانیمارکی نووسراوە و بڕیارە بۆ زمانی ئینگلیزی و سویدی وەربگێڕرێت.)[2] هەر لە بارەی ئەم ڕۆمانەوە ماڵپەڕێکی تری کوردی نووسیویەتی: (لە دانیمارك ڕۆمانی ئافرەتێکی کورد دەبێتە پڕفرۆشترین ڕۆمانەکانی ساڵ، سەرنجی دانیمارکییەکان و دانیشتوانی ژمارەیەك لە وڵاتانی ئەورووپای ڕاکێشاوە)[3] ئەم ماڵپەرە لە زمانی نووسەرەوە ئەوە باس دەکات: (یەکەم کتێبە کە بە زمانی دانیمارکی نووسیویەتی، ٥٠ هەزار نوسخە لە کتێبەکەی فرۆشراوە و بە پڕفرۆشترین کتێبی ساڵ لەو وڵاتە دانراوە....)[4] یان لە بارەی ڕۆمانی نووسەرێکی تری کوردەوە کە بە زمانی هۆڵەندی نووسراوە، ماڵپەرێکی تر نووسیویەتی: (پرۆسەی ئەنفال و مەرگەساتەکانی کورد ئاوێتەی ڕۆمانێك بوون بە زمانی هۆڵەندی.)[5] ئەم ڕۆمانە ناونیشانی (یاد ، کچێکی بێ مێژوو)ـی لە سەرە و (سەروەر جوانرۆیی) بە زمانی هۆڵەندی نووسیویەتی، بە پێی زانیاریی ماڵپەرەکە باسی تراژیدیای هەڵەبجە و ئەنفال دەکات و ئاوڕ لە مێژووی هەشت قۆناغ و شەش ناوچەی جیاوازی پرۆسەی ئەنفال دەداتەوە و هەموو زنجیرەکانی پرۆسەی جینۆسایدی ئەنفال لە باشووری کوردستان پێکەوە ئاوێتەی ڕۆمانەکە بوون.

پرسیاری جیدی لێرەدا ئەوەیە، ئایا ڕۆمان و چیرۆك و شیعر دەتوانن پرۆسەی ئەنفال یان هەر ڕووداوێکی تر بە جیهان بناسێنن و خەڵکی وڵاتان و خوێنەرانی زمانانی تر لەو مەرگەساتە ئاگادار بکەنەوە؟ ئایا بە گشتی ئەدەب دەتوانێت خزمەت بە دۆزی ئەنفال بکات، بۆ ئەوەی وەك کەیسێك بەر چاوی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی بخات و پشتیوانی و سۆزی خەڵکانی زۆری لە سەر ئاستی جیهان بۆ پەیدا بکات.

١- ماڵپەڕی ئاژانسی هەواڵی زاگرۆس: http://zagrosn.com/٤٧٧٤٠-٦

٢- ماڵپەڕی ئاژانسی هەواڵی زاگرۆس: هەمان سەرچاوە پێشوو...

٣- ماڵپەڕی ڕووداو: http://www.rudaw.net/sorani/opinion/culture_and_literature/٠١٠١٢٠١٨٢

٤- ماڵپەڕی ڕووداو، سەرچاوەی پێشوو...

٥- ماڵپەڕی خەبات: http://xebat.net/detail_articals.php?id=١&z=٣٧٤٣١&l=٥

چەند سەدەیەك پێش ئێستا گەڕیدەی ناسراوی ئیتاڵی (مارکۆ پۆلۆ) پاش ئەو هەموو گەشت و گەڕانەی بە دونیادا، سەفەرنامەیەك دەنووسێت، لە ڕێی ئەم سەفەرنامەوە چین و کیشوەری ئەورووپا و ئاسیای ناوەڕاست بە خوێنەرانی ئاشنا دەکات و زانیارییان لە سەر دەداتێ،[1] ئەم ستراتیژە لە نووسیندا بۆ ئەو سەردەمانە و چەند سەدەیەکیش دواتر، کە هۆکارەکانی گەیاندن و پێوەندیی وەك ئێستا نەبوون و پێشکەوتوو نەبوون، شتێکی ئاسایی و تەنانەت کاریگەریش بوون، بۆیە لە سەر ئاستی جیهان بەم دیدە و بۆ ئەم ئامانجە چەندین تێکستی تر بەرهەم هاتوون، کە مەبەستیان ناساندنی شتێك یان ڕووداوێك یان شوێن و کەلتوورێك بووە بە خوێنەرانی زمانی تر لە شوێن و ناوچەی تری جیهان، بەڵام وەك دەبینین جیهانی ئەمڕۆ گۆڕانکاریی زۆری بە سەردا هاتوە و هۆکاری تر هەن زۆر خێراتر و ئاسانتر و تەنانەت وردتر و بەڵگەدارتر و کاریگەرتر لە نووسین بۆ ناساندنی ڕووداو و کەلتوور و دیاردەیەك یان هەر شتێکی ناوچەیەك بە ناوچەیەکی تری گۆی زەوی یان زمانێك بە زمانێکی تری جیهان. لەمڕۆی سەردەمی نێتۆرك و واقیعی مەجازی، هەموو شتێك خێرا و تەنانەت ڕاستەوخۆ لە ڕێگەی شاشەکانەوە خێرا بە هەموو شوێنێکی جیهاندا بڵاو دەکرێتەوە، لەمڕۆی سەردەمی گۆڵۆباڵیزمدا، نەك تێکستی ئەدەبی بەڵکوو هیچ تێکستێکی تر، گەر بەو مەبەستەی مارکۆ پۆلۆ بنووسرێت، ناتوانێت ئامانج بپێکێت، چونکە ئەو سەردەمە گۆڕاوە و هۆکاری تری پێوەندی و گەیاندن و ناساندنی کاریگەر و پێشکەوتوو و خێرا و بڕواپێکەر داهاتوون، ئەمڕۆ تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان و پێگەکانی ئینتەرنێت، کەناڵەکانی سەتەلایت و هۆکارەکانی تری پێوەندی زۆر بە ئاسانی و پڕ دۆکۆمێنت و بەڵگەدارتر، وردتر و هەمەلایەنەتر هەر ڕووداو و شوێن و کەلتوور و بابەتێکیان بوێت دەتوانن بە جیهانی بناسێنن و خەڵکانی زمانی تر و شوێنی تری لێ ئاگادار بکەنەوە، بۆیە ئەمڕۆ هەر ڕۆمانێك یان هەر تێکستێکی ئەدەبی تر ئەگەر بەم ئامانجە بنووسرێت، بڵێت دەمەوێت خوێنەر و وەرگر لە زمانی تر و شوێنی تر بە دیاردەیەك یان ڕووداو و کەلتووری تر بناسێنم، وەك ئەوەی پێشتر ئەو ماڵپەرانە و تەنانەت نووسەرانی تێکستەکانی لەمەڕ ئەنفال ئاماژەیان بۆ دەکرد و دەیانگوت، فڵان نووسەر لە ڕێگەی ڕۆمانەکەیەوە جینۆسایدی ئەنفال بە خوێنەرانی وڵاتان دەناسێنێت، یان ئەو ڕۆمانە پشتیوانیی نێودەوڵەتی بۆ قوربانییانی ئەنفال و

١- بڕوانە هەر دوو بەشی کتێبی: رحلات مارکو بولو، تألیف: مارکو بولو، ترجمە: عبد العزیز جاوید، الطبعە: الثانیە، الناشر: الهیئە المصریە العامە للکتاب، ٢٠٠٢.

دۆزی ڕەوای گەلەکەمان دروست دەکات، ئەوەیە بەدڵنیایی بابەتەکە ئەو ئامانجە ناپێکێت و ئەوەی دەگووترێت تەنها:

أ-هەواڵێکی ڕۆژنامەوانییە و وەك کاڵایەك تەنها بۆ ڕاگەیاندنەکان بە کار دەهێنرێت.

ب-پرسی ئەنفال دەکرێتە کەرەستەیەك بۆ زوو گەیاندنی دەنگی نووسەرێك لە ناوەندێکی تری ڕۆشنبیریی زمانێکی تر.

ت-تراژیدیاکان دەکرێنە مۆد و تەنها ماوەیەك نێوەندی ئەدەبی و هونەرییان پێ گەرم دەکرێتەوە.

دیارە لێرەدا کە بەم زمانە ڕەخنەییە لەم جۆرە هەوڵانە دەڕوانین، هەرگیز مەبەستمان ئەوە نییە، کە نابێت تراژیدیای ئەنفال لە تێکستی ئەدەبیدا بە زمانی تر بنووسرێت و گوزارشتی لێ بکرێت، نەخێر بە دڵنیایی ئەمە زۆر کارێکی گرینگە، بەڵام بەو مەرجە تەنها نەگوترێت مەبەستی ناساندنی پرۆسەی ئەنفال بە دونیا و لە پشتییشیەوە ئەو ئامانجانە وەستابن کە ئاماژەمان بۆ کردن، بەڵکوو پێویستە باسکردنی ئەنفال لە تێکستێکی ئەدەبیدا بە هەر زمانێك، بە هەمان ئەو مەبەستانە بن کە تێکستێکی داهێنەرانە ڕۆڵی دەبێت لە دەستکاریکردنی دونیابینیی مرۆڤ و بەرهەمهێنانی حەقیقەتی نوێدا و پرسیار و گومانی نوێ بۆ سەر بوون و ویژدانی مرۆڤ دروست دەکات و لەم پێناوەیشدا ڕابردوو هەڵدەوەشێنێتەوە و بە شێوەیەك لە خزمەتی دیدی مرۆڤ بۆ ئایندەیەکی گەش دایدەڕێژێتەوە.

٤. **سادەکردنەوە:** ئاستێکی تری پێوەندیی تێکستی ئەدەبیی کوردی و تراژیدیای ئەنفال بریتییە لە سادەکردنەوە، سادەکردنەوە ڕووداوی چڕ و ئاڵۆزی ئەنفال بۆ کۆمەڵێك دیمەنی ساکار و زۆر بیستراو و هەمیشە زانراو، زۆر تێکستی ئەدەبی هەن تەنها بە ڕووکەش چ دیمەنێك لە پرۆسەی ئەنفال بینراوە یان زۆر باس کراوە و بەردەوام گێڕراوەتەوە ئەوە نیشان دەداتەوە و پێی وایە سەرەتا و کۆتایی ئەنفال یان قوڵایی ئەنفال هەر ئەمەیە، هەر هێرش و ڕاگواستن و تاڵانییە، هەر زیندانەکان و برسێتی و گوولەبارانکردن و زیندەبەچاڵکردنە، تەنها جەیش و جاش تاوانبارە، جەیش داگیرکار و جاش خیانەتکارە، ژن و منداڵ و خەڵکی ئاواییەکان قوربانیین، پێشمەرگەکانیش شۆڕشگێڕن... هتد.

سادەکردنەوەی ئەنفال بۆ کۆمەڵێك وێنە و دیمەنی دووبارە، بۆ کۆمەڵێك ئایدیا و بڕیاری جێگیر و موتڵەق، بۆ کۆمەڵێك ڕاستیی حەشاهەڵنەگر، بچووککردنەوەی ئەنفالە نەك خزمەتکردن بە پرسەکە، سادەکردنەوەی ئەنفال و بچووککردنەوەیەتی بەو مانایەی کە ئەم دیمەن و ئایدیا و ڕاستییە

هەمیشە پاتبووەوانە، ڕووبەرێکی زۆر لە جیهانی ئەنفال بە فەرامۆشکراوی و نەبینراوی دەهێڵنەوە، سادەکردنەوەی ئەنفال دەچێتەوە سەر ئەو سەرچاوەیەی وێنەیەکی ساکار بە تەواوی زاڵ دەکات و دەیکاتە شوناسی ئەنفال و لەوێیشەوە پێوەری ئەخلاقی لە سەر دروست دەکات و بە سەر کۆی دەنگ و هزر و بیرکردنەوەی جیاواز لە دەنگ و هزر و بیرکردنەوەی باو لە سەر ئەنفال دەسەپێنێت، ئەمەیش ڕێگا خۆش دەکات بۆ حوکمی ڕەها و کوێرانە و کوێرکردنەوەی هەموو شوناس و ڕەنگێکی تر. ئەوانەی وزە دەدەن بە پرۆسەی سادەکردنەوەی پرۆسەی ئەنفال، هەست ناکەن خەریکی ئەم کارەن، بەڵکوو وا دەزانن ئەنفال هەر ئەوەیە و خۆی تێگەییشتن لێی هەر زۆر ساکارە.

ڕۆمانەکانی (فەرهوود)ی جەلال قادر، (هەیئە)ی سەلام عەبدوڵڵا، (تراژیدیایەك لە ئەنفال)ی عالیە عەبدولکەریم، (ئەنفال)ی ئەحمەد عارف، (ئەنفال)ی محەمەد ڕەشید فەتتاح، (یادەوەرییەکانی کچە کوردێکی ئەنفالکراو) و (وێڵ بە دوای کچانی ئەنفالکراوی فرۆشراو بە میسر)ی سەدرەدین محێدین کەلۆڕی، (تەواری ئەنفال)ی نەژاد ڕەشید پشدەری و چەندین ڕۆمان و چیرۆکی تر، هەروەها دەیان شیعری شاعیرانی کورد، وەك: حەسیب قەرەداغی، شێرکۆ بێکەس، جەمال غەمبار، کەژاڵ ئەحمەد، کەژاڵ ئیبراهیم خدر، تەها سلێمان، ڕەنج سەنگاوی، عارف قوربانی، محەمەد کەساس، فاتیح سەلام، بەکر پشدەری، مەلا شاخی، کامیل ژیر، محەمەد ئەمین پێنجوێنی، سوارە قەڵادزێیی و لەتیف فاتیح فەرەج و دەیانی تر نموونەی سادەکردنەوەی ئەنفالن لە ناو تێکستی کوردیدا.

سەرجەمی ئەو ڕۆمانانە لەگەڵ شیعری ئەو شاعیرانەی ناومان هێنان، ڕۆڵێکی نێگەتیڤ دەبینن لە سادەکردنەوەی ئەنفالدا، سادەکردنەوەی ئەنفال بە جۆرێك کە نایانەوێ ئەو ڕووداوە ترسناکەی کە ئاڵۆزە، بە هۆی چەند وێنەیەکەوە هەمووی یان بەشێکی زۆری ببینێت، ئەوەی خۆیان ناتوانن هەستی پێ بکەن، دەیانەوێ بە دیمەنی زەق و باوەڕی جێگیر بیسڕینەوە یان دایبپۆشن، ئەو ڕووبەرەی، درککردن و خەیاڵ و بیرکردنەوەی ئەوان پێی ناوێرێت، لە سەر نەخشە و پانتایی بیرکردنەوە لای دەبەن و نایهێڵن، ئەوان دەیانەوێت هەموو ئەو دونیا جەنجاڵ و ئاڵۆزە و هەموو ئەو ڕووبەرانەی بینینیان ئاسان نیین، بە شێوەیەکیان لێ بکەن، تا بەئاسانی بچنە ژێر ڕکێفی بڕیار و بیرکردنەوە خێرا و سادەکانیانەوە.

٥. سۆز و ماتەم: بە هۆی ئەوەی ئەنفال بۆ خۆی ڕووداوێکی تراژیدییە و مەرگەساتێکە بە سەر خەڵکێکی زۆر و ناوچەیەکی فراوانی کوردستاندا هاتوە، بۆیە بەشێکی زۆری پێوەندیی تێکستی ئەدەبیی کوردی لە سەر سۆز و ماتەم دروست بووە، شین و لاواندنەوە و گریان بۆ ڕووداوە دڵتەزێنەکان و قوربانیی ڕێچکەیەکی دوورودرێژی بەستوە، ، تەها سلێمان لە دیوانی (حیکایەتەکانی ئەنفال)دا دەنووسێت:

(ئەنفال،

تارماییی ڕەشبەڵەکێکی کردە واوەیلێ...

ئەنفال،

شەواڕۆی بە شوانێکی حەنین کرد...

ئەنفال،

ڕەنگەکانی لێ پاشەوپێش کردین...

ئەنفال،

بۆ هەتاهەتایە لێکی ترازاندین.)[1]

هەروەها لە ڕۆمانی (بەهاری ڕەش)ی ئەحمەد محەمەد ئیسماعیدا هاتوە: (وای دایکت کوێر بێت، وا بەکوڵ دەست بە گریان دەکات، گریان وا چۆن دەبێت! گریان نییە شتێکی ترە، کێ دەتوانێت لەو ساتانەدا تەماشای ڕووی ئەو دایکە بکات، لە گریان دەکەوێ، ئەم جارە چاو دەگێڕێت تا بزانێت بۆ کوێیان برد... وا ئێستا حەشاماتەکە کە ئەمسەر و ئەوسەری دیار نییە، دوو بەشن، لایەك ئافرەتە و منالی بەرمەمکە و پیرەوکە، لایەکی دی لە حەوت سالانەوە تا پەککەوتە... بێ کەس و بێ دەستەڵات چەکدارێکی زۆر دەورەیان داون، هەموویان توورە و قین لە دڵ دیارن، نازانرێ بۆ ئەوەندە ڕقیان لەم مرۆ سادە و بێ گوناهانەیە.)[2]

لە ئاستێکی هونەری و بە وێنەی شیعریی سەرنجڕاکێشەوە ڕێبوار سیوەیلی لە قەسیدەی (زمانی عەشق و زەمەنی ئەنفال) دەنووسێت:

١- تەها سلێمان، حیکایەتەکانی ئەنفال، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل١٧.

٢- ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل، - بەهاری ڕەش، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٣، ل٤٨.

(تۆ سەماکانت برد و، مۆسیقاکانت بە جێ هێشت.

باوەشەکانت برد و، دەستەکانت بە جێ هێشت.

ڕوخسارت برد و، ئاوێنەکانت بە جێ هێشت.

گەرماییيەکانت برد و، جلەکانت بە جێ هێشت.

تێپەڕینەکانت برد و، بۆنی عەترەکانت جێ هێشت.

بووکێنیت برد و، کراسەکانت بە جێ هێشت.

گوێیەکانت برد و، گوارەکانت بە جێ هێشت.

نیگات برد و، پەنجەرەکانت بە جێ هێشت.

پەنجەکانت برد و، هەڵقەکانت جێ هێشت.

پێیەکانت برد و، پاوانەکانت بە جێ هێشت.

پێکەنینەکانت برد و، نوکتەکانت بە جێ هێشت.

وشەکانت برد و، نامەکانت بە جێ هێشت.

چیرۆکەکانت برد و، قارەمانەکانت بە جێ هێشت.

نهێنییەکانت برد و، ڕازەکانت بە جێ هێشت .

نیازەکانت برد و، خۆزگەکانت بە جێ هێشت.

ڕۆحمت برد و... جەستەمت بە جێ هێشت.

کۆتاییيەکانت برد و، سەرەتاکانت بە جێ هێشت.

داهاتووت برد و، ئێستات بە جێ هێشت...!!)[١]

شیوەن و سۆز و ماتەم سیفەتی زمانن لە کاتی کارەسات و لە ناو گەرمەی ڕووداوەکاندا، لەو ساتانەدا ئەرکی زمان لە گوزارشتکردن لە بیرکردنەوە و هزراندنەوە دەگۆڕێت بۆ هاوار و ناڵە و پاڕانەوە و شین و فوغان، بۆیە زمان هەمیشە دوای تراژیدیا و مەرگەسات و ڕووداوە ناخۆشەکان دەگەڕێتەوە سەر ئەرکی خۆی تا بیرکردنەوە دەرببڕێت و زەمینەی تێگەییشتن بڕەخسێنێت، پرسیار ئەوەیە تراژیدیای ئەنفال چەند دەیەیەکە ڕووی داوە، کەچی دوای هەموو ئەو ماوەیە زۆربەی

١-، ڕێبوار سیوەیلی، زمانی عەشق، زەمەنی ئەنفال، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕەنج، کوردستان، ٢٠٠٠، ل٣٧-٣٩.

تێکستی ئەدەبیی کوردی بە زمانی سۆز و ماتەم گوزارشت لەم تراژیدیایە دەکەن، لە کاتێکدا زمانی سۆز و ماتەم زمانی ساتی ڕوودانە و لە ژێر زەبری ترایژدیاکەدا دەپژێت، بۆیە بە گوێرەی ئەم تێکستە زۆرەی ئەدەبی کوردی کە پڕیەتی لە زمانی شین و سکاڵا و گریان، دەبێت هێشتا ئێمە لە زەمەنی ئەنفالدا بین و هەتا ئەم ساتە بەردەوام ئەنفال ڕوو بدات. هاتوهاوار و شیوەن و ڕۆڕۆ و ماتەم لە ساتی کارەساتدا بەشێکە لە کارەسات و زمان نیین بە مانای تەعبیر لە بیرکردنەوە و قووڵ ڕۆچوون، بەڵکوو زمانن بە مانای پژان و کەوتنە هاوار لە ژێر زەبری ڕووداودا، بۆیە هاتوهاوار و شیوەن و ڕۆڕۆ و ماتەم لە دوای کارەسات بە هەمان شێوە وەك چۆن زمان نیین بە مانای تەعبیر لە بیرکردنەوە و قووڵ ڕۆچوون لە کارەسات، لە هەمان کاتدا پژان و کەوتنە هاواریش نییە لە ژێر زەبری ڕووداودا، بەڵکوو تەنها ڕووپۆشێکە بۆ بیرنەکردنەوە لە کارەسات و تێگەییشتن لە ڕەهەندەکانی و بێتوانایی لە بینینی تراژیدیا و داهێنان تێیدا، درێژکردنەوەی شیوەن و فوغان، واتە بەردەوامیدان بە بیرنەکردنەوە و پۆشینی ماسکێك لە سەر تێنەگەییشتن لە تراژیدیا.

ئاستەکانی پێوەندیی ئەنفال و تێکستی ئەدەبیی کوردی دەکرێت زۆرتر بن و خاڵی تریش هەبن ڕیزیان بکەین، بەڵام لێرەدا ئێمە تەنها ئاماژەمان بۆ گرنگترینیان کردوە، لەو خاڵانەیشەوە کە ئاماژەمان بۆ کردوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، زۆربەی ئەو تێکستە ئەدەبییانەی باسی ئەنفال دەکەن، وەك شایەتحاڵ ڕووداوی ئەنفال دەگێڕنەوە، وەك ئەوەی بیانەوێت بیسەلمێنن ڕووداوێکی بەو شێوەیە ڕووی داوە، لە کاتێکدا کاری ئەوان لە دوای ئەو ڕووداوەوە دەست پێ دەکات، ئەوان پێویست بوو ئەو ڕووداوە یان ئەنفال لە گۆشەنیگای جیاواز و لە کۆنسێپت (سیاق)ی جیاوازدا بە کار بهێننەوە.

گێڕانەوەی شایەتحاڵانە گرینگیی زۆری هەیە بۆ شایەتحاڵەکان خۆیان، ئەمەیش نەبێت واتە بێ ڕۆڵی شایەتحاڵان، زیانی گەورە بەر ئەو پرسە دەکەوێت، بەڵام بۆ ڕۆمانووس و شاعیر و چیرۆکنووس نییە شوێنی شایەتحاڵ بگرێتەوە، کاری ئەو لە دوای ئەوانەوە دەست پێ دەکات، ئەوان بە گێڕانەوەیەکی زارەکی و بەسادەیی و واقیعییانە پێمان دەڵێن، ئەنفال چی بووە، یان لە ئەنفالدا چی ڕووی داوە، واتا ڕووداوەکە، وەك ئەوەی چۆن بە حەقیقی ڕووی داوە، هەر وا دەگوازرێتەوە بۆ ناو زمان و یادەوەری، شایەتحاڵان هەوڵ دەدەن بۆمان باس بکەن چیی ڕووی داوە، بە سادەیی و زمانی خۆیان، ئەنفالمان بۆ بەرجەستە دەکەن، ئەوان هەوڵی دروستکردنەوەی پێوەندیی نێوان

ئەنفال و یادەوەریی خۆیـان دەدەن، بەڵام نووسـەر و شـاعیران نـاتوانن لەم ئاسـتەدا شـتێکی ئەوتـۆ بکەن، چونکە لە ناو ئەو ڕووداوەدا نەژیاون و ناتوانن یادەوەرییان بەو ڕووداوەوە ببەسـتنەوە، بـۆیە پێویسـتە ئەرکـی شـایەتحاڵی بـۆ شـایەتحاڵەکان خۆیـان جـێ بهـێڵن. نووسـەران لەم ئاسـتەدا، بە هاوسـۆزی و لایەنگیرییەکـی زۆرەوە مـامەڵە لەگەڵ ڕووداودا دەکەن، هەر وەك شـایەتحاڵەکان، بەو پێیەی خۆی وەك قوربانییەکی ڕووداوەکە دەبینێت.[١]

ئەنجام

لە هەردوو بەشی ئەم لێکۆڵینەوە ڕەخنەییە شیکارییەدا لە بارەی کـاردانەوەی ئەنفـال لە ئەدەبـی کوردیدا و هێنانەوەی چەنـد نمـوونەیەکی کەم لە شـیعر و چیـرۆك و ڕۆمـانی کـوردی، دەتـوانین وەك ئەنجـامگیرییەك ئەوە بخەیـنە ڕوو، بەر لەوەی ئەدەبـی کـوردی بتوانێـت بچێـتە نـاو دڵـی تراژیـدیای ئەنفال یان هەر کارەساتێکی ترەوە و پارچەکانی شکست هەڵبگرێتەوە و ئەدیبان و نووسەران توانای داهێنانیان هەبێت و لە ڕێگەی تێکستی ئەدەبییەوە حەقیقەتی نوێ بەرهەم بهێنن و پرسیار و گومان بخەنە ناو دیدگا وەستاوەکانی مرۆڤەوە، ئەم ئەدەبە خۆی تووشـی کۆمەڵێـک قەیـران بـووە و لە نـاو چەندین کێشە بۆ شوناسی خۆیدا چەقیوە، تەنانەت هەندێ لەو تێکستانەیش کە بـاس لە تراژیـدیا و کارەسـاتەکان دەکەن، بە زۆر ناویـان لە خۆیـان نـاوە شـیعر یـان ڕۆمـان یـان چیـرۆك، دەنـا بە هـیچ پێوەرێك ئەو ناولێنانانە ناسەلمێنن. دۆخی زاڵی ئەدەبی کوردی کە خۆی بە دەست کۆمەڵێك کێشەوە دەناڵێنێـت، ئیتـر بـێ گومـان هەر دەبێـت ئاسـتەکانی پێوەنـدیی بە کارەسـات و تراژیـدیاکانەوە هەر ناتەندروست بن، وەك ئەوەی ئاماژەمان بۆ کردن، ئەمە جگە لەوەی ئەو پرسیارەیش لە جێـی خۆیـدا بکرێت، ئایا هەر لە بنەڕەتدا تەندروستە ئەدەب کار لە ئەنفالدا بکـات و تێکسـتی تـایبەتی بـۆ بەرهەم بهێنێت، یان پێویستە و دەبوو ئەدەبـی کـوردی لە ژێـر کـاریگەریی ئەنفالـدا خـۆی پێناسـە بکـاتەوە و

١- جـگە لەو نمونـانەی لەم دوو بەشـەدا ئاماژەمـان بـۆ کـردن و شـوێنی ڕەخـنە بـوون، لە بەشـی سـێیەمی ئەم تـوێژینەوەیەدا بە جـۆرێکی تـر کـار لە سـەر چەنـد نمـوونەیەکی تـر کـراوە، کە ئاماژەیـان بـۆ ڕووداوی ئەنفـال تێـدا دەبینرێت، لەوانە: دیوانی گۆڕستانی چراکان: شێرکۆ بێکەس. ڕۆمانی شاری مۆسیقارە سپییەکان: بەختیار عەلـی. هەر سێ ڕۆمانی کەناڵی مەیموونە چەکدارەکان و ئای لە ڤیلیا لە ڤیلیـا و مـاڵی نـانی: کـاروان کاکەسـوور. ڕۆمـانی گەشـتە تیوارەکانی میر بە تەنیاییدا و کۆمەڵەچیرۆکی پاشماوەی خێڵەکـان: عەتـا مـحەمەد. هەر دوو نـۆڤلێتی خەونـی پیـاوە ئێرانییەکان و کەوتنی بۆرە قەڵا لە حیکایەتێکی کۆندا: ماردین ئیبراهیم. ڕۆمانی شەوانی ئادەم: بەیان سەلمان.

تێکستەکانی بەرهەم بهێنێت؟ لەم پرسیارەیشەوە دەتوانین دوو جۆر پێوەندیی پێچەوانە لە نێوان ئەنفال و ئەدەبدا دەستنیشان بکەین:

١- بەکارهێنانی ئەنفال لە تێکستی ئەدەبیدا: کارکردنێك نیاز و مەبەستی دیاریکراو و تایبەتی لە پشتەوە، شوێن تەوژم کەوتوە، لە بریی دروشمەکانی بواری سیاسەت و ڕاگەیاندن، کاری ئەدەبی بە پێویست دەزانێ بۆ ئەنفال بکرێت، بۆیە ئەم لە بنەڕەتدا نەکەوتوەتە ژێر کاریگەریی ئەنفال، بەڵکوو ئەنفال وەك خۆپاکردنەوەی لە ئازاری ویژدان و ئەرکێکی مرۆیی و قەرزێکی ئەدیبانە، یان هەر مەبەستێکی تری تایبەت بەکار دەهێنێت.

٢-تێکست لە ژێر کاریگەریی ئەنفالدا: لەم ئاستەدا ئەنفال کار لە دونیابینی نووسەر دەکات، پرسی وجودی و تێگەییشتن لە مرۆڤ و تراژیدیا مەیسەر دەکات... کە دیارە لێرەدا لە ژێر کاریگەریی تراژیدیادا زمان و بیرکردنەوە و تێگەییشتنی مرۆڤ جۆرێکی تر خۆیان نوێ دەکەنەوە.

سەرچاوەکان

یەکەم: کوردی:

أ- کتێب:

١- ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل، بەهاری ڕەش، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٣.

٢- تەها سلێمان، حیکایەتەکانی ئەنفال، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٤.

٣- جەمال غەمبار، مەنفاکان لێرەوە دەست پێ دەکەن، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ١٩٩٧.

٤- ڕێبوار سیوەیلی، زمانی عەشق، زەمەنی ئەنفال، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕەنج، کوردستان، ٢٠٠٠.

٥- سەدرەدین محێدین کەڵوڕی، یادەوەرییەکانی کچە کوردێکی ئەنفالکراو، چاپی شەشەم، سلێمانی، ٢٠١٠.

٦- سەمەد ئەحمەد، مەملەکەتی ئێسکەکان، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٦.

٧- شێرکۆ بێکەس، خاچ و مار و ڕۆژژمێری شاعیرێ، چاپی دووەم، چاپەمەنیی خاک، سلێمانی، ١٩٩٨.

٨- شێرکۆ بێکەس، خۆم..ئەو وەختەی باڵندەم!، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

٩- محەمەد ڕەشید فەتتاح، ئەنفال، چاپی دوەم، چاپخانەی زاموا، سلێمانی، ١٩٩٨.

١٠- محەمەد فەریق حەسەن، کەسێ لازۆی دیبێ؟ چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤

١١- مەهاباد قەرەداغی، فاتیلا، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی، دهۆك، ٢٠١٥.

ب- گۆڤار:

١- شێرکۆ بێکەس: چەند پەیڤێك دەربارەی چیرۆکی کوردی، گۆڤاری ئایندە، ژمارە ٤٩، سلێمانی، ٢٠٠٣.

ت- پێگەی ئەلیکترۆنی:

١-ماڵپەری ئاژانسی هەواڵی زاگرۆس: ht t p:/ / zagr osn.com/ ٤٧٧٤٠

٢- ماڵپەری خەبات: http://xebat.net/detail_articals.php?id=١&l=٥&z=٣٧٤٣١
٣- ماڵپەری ڕووداو: http://www.rudaw.net/sorani/opinion/culture_and_literature/٠١٠١٢٠١٨٢
٤- ماڵپەڕی وشە: http://wishe.net/dreja.aspx?=hewal&jmare=٣٢٢٣٥٠&Jor=٤

دووەم: عەرەبی:

أ- کتێب:

١- جاك دريدا، أحادية لغة الآخر، ترجمة د. عمر مهيبل، منشورات الإختلاف والدار العربية للعلوم الجزائر-بيروت، ٢٠٠٧.

٢- مشيل فوكو، ارادة المعرفة، ترجمة و مراجعة وتقديم، ومطاع صفدي، ترجمة، جورج أبي صالح، مركز الانماء القومي، بيروت، ١٩٩٠.

٣- ميخايل باختين، شعرى دوستويفسكى، ترجمه، الدكتور جميل نصيف التكريتى، مراجعه الدكتوره جياه شراره، الطبعه الاولى، بغداد، الدار البيضاو ١٩٨٦.

٤- رومان جاكبسون، قضايا الشعرية، الترجمة : محمد الولي ومبارك حنوز، نشر دار توبقال للنشر، المغرب، ١٩٨٨.

٥- رحلات ماركو بولو، تأليف: ماركو بولو، ترجمه: عبد العزيز جاويد، الطبعه: الثانيه، الناشر: الهيئه المصريه العامه للكتاب، ٢٠٠٢.

ب- پێگەی ئەلیکترۆنی:

١- جورج باتاى يناظر المركيز دو ساد عن "الادب والشرّ": ترجمه وتقديم محمد عيد إبراهيم http://nomene.blogspot.com/٢٠١٤/٠١/blog-post_٤.htm.

سێیەم: فارسی:

١- پل استراترن، أشنايى با كانت، ترجمەی كازم فيروزمند، چاپ اول، نشر مركز، تهران، ١٣٨٩.

٢- مارتين هايدگر، هستى و زمان، ترجمه سياوش جمادى، (ويراست دوم)، تهران: انتشارات ققنوس، ١٣٨٩.

٣- هيربرت ماركوز، انسان تك ساحتى، ترجمه دكتور محسين مؤيدى، مؤسسه انتشارات امير كبير، تهران، ١٣٦٢.

٤- فيدور دوستوفسكي... المذكرات قبو، ترجة: أحمد الويزى، الطبعه الاولى الناشر: المركز الثقافى العربى بيروت، ٢٠١٤.